

Кисилин

Життя
та загибель
єврейської
громади

Міжнародний проєкт «Мережа пам'яті»
Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»
Український центр вивчення історії Голокосту

**КИСИЛИН:
життя та загибель
єврейської громади**

Київ
2023

УДК 94:341.485(=411.16)(477.82)

Кисилин: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 81 с.

Події українсько-польського протистояння в Кисилині вже неодноразово привертала увагу українських і польських істориків та журналістів, однак історію єврейської громади досі було висвітлено лише коротко в довідниках. Водночас події Голокосту в Кисилині рясніють багатьма іменами й важливими фактами — про них йтиметься у цій праці.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, учителів, учнів і усіх, хто цікавиться історією України, рідного краю, Другої світової війни й етнічних меншин України.

Auswärtiges Amt

Здійснено в рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Ця публікація не є відображенням офіційної позиції спонсорів проекту.

Автор

Петро Долганов

Науковий консультант

Андрій Усач

Наукова редакторка

д-р Світлана Бурмістр

- © Петро Долганов, 2023
- © Міжнародний проект «Мережа пам'яті», 2023
- © Фонд «Меморіал убитим євреям Європи», 2023
- © Український центр вивчення історії Голокосту, 2023

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Кисилин у ранньомодерну епоху	10
Кисилин у міжвоєнний період.....	11
Демографічна структура й етнічний поділ праці	11
Соціокультурні й релігійні аспекти життя	14
Політичне життя.....	15
Освітні заклади	16
Друга світова війна і Голокост у Кисилині	17
«Перші поради»	17
Початок німецько-радянської війни й дилеми (не)евакуації	21
Під військовою окупаційною адміністрацією. Перші вбивства євреїв Кисилина	22
Формування цивільної окупаційної адміністрації.....	26
Дискримінація євреїв і створення гетто	28
Ліквідація кисилинського гетто	33

Вживання вцілілих.....	37
Повоєнне життя	44
Повернення до рідних місць і рішення про еміграцію	44
Пам'ять про Голокост у Кисиліні	46
Ілюстрації/Illustrations.....	50
Summary	70

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Місія україно-німецького проекту «Мережа пам'яті», що розпочався 2020 року, — вшанування та захист місць пам'яті через розвиток мережі місцевих ініціатив, які здатні самостійно та системно повертати історію Голокосту і геноциду ромів у локальну культуру пам'яті. Працюючи в рамках зобов'язання Федеративної Республіки Німеччина гідно вшановувати пам'ять усіх жертв націонал-соціалізму і в рамках підтримки від Міністерства закордонних справ Німеччини, ми розробляємо та втілюємо нові інструменти дослідження та захисту місць масових поховань, допомагаємо зберігати й робити видимою місцеву культурну спадщину євреїв і ромів, зокрема через дослідницьку та просвітницьку діяльність.

Близько 1,5 мільйона євреїв було вбито на території України під час німецької окупації. Понад мільйон із них розстріляли підрозділи вермахту, СС і поліції за участю місцевих спільників у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх танкових окопах, піщаних кар'єрах або в спеціально викопаних для цього ямах. Цілі єврейські громади було знищено, часто за декілька днів. Близько 2 тисяч масових поховань убитих євреїв є відображенням наслідків Голокосту в Україні. Масові вбивства євреїв супроводжувалися знищенням культурної спадщини, спробою стерти сліди й пам'ять про колись велелюдні громади й навіть найменші поселення.

За часів німецької окупації України було вбито більшість українських ромів — понад 12 тисяч дітей, жінок і чоловіків. Окрім того, в румунській окупаційній зоні «Трансністрія» між річками Дністер і Південний Буг загинули понад 11 тисяч із приблизно 25 тисяч ромів, депортованих із теренів Румунії та анексованих нею територій. Жертвами нацистської політики винищення стали також пацієнти психіатричних

закладів, військовополонені та справжні й гадані противники окупаційного режиму.

Сьогодні майже в кожному населеному пункті України є один або більше меморіалів жертвам Другої світової війни. Інколи ці споруди розташовані саме на місцях насильства та масових поховань, інколи — на символічних місцях. Деякі з меморіалів було побудовано в перші десятиліття після закінчення війни, деякі — після 1990-х років, у незалежній Україні. Безумовно, також є місця насильства, які не позначено, відомі лише кільком людям або забуті. З кожним таким місцем пов'язані дуже конкретні людські долі та історії, які треба зберегти, якщо це ще можливо.

Проект «Мережа пам'яті» повертає ці історії й документує багатогранне й мультикультурне минуле України. У фокусі нашої роботи не тільки події Другої світової війни й Голокосту, а й спільне життя різних громад до війни, політика пам'яті й форми меморіалізації після війни. Серед багатьох важливих моментів для нашої історичної й освітньої діяльності — чітка ідентифікація окремих груп жертв націонал-соціалістів та їхніх спільників, повернення імен загиблих і тих, хто залишився живим, їхніх особистих історій, відображення досвіду очевидців подій, передавання історій зради й порятунку, встановлення осіб злочинців і обставин злочину. Для цього проект шукає та опрацьовує першоджерела, спогади та інші документи з українських і закордонних архівів. Спільна україно-німецька робоча група істориків залучає весь доступний масив джерел різними мовами, щоб провести поглиблені дослідження щодо деяких громад — учасниць проекту.

Дослідження місць розташування масових поховань, документація місць культурної спадщини й взаємодія з меморіальним простором — це також важливі аспекти проекту. Місця пам'яті мають для суспільства велике значення як місця злочинів і масового насильства, як місця поховання жертв німецьких окупантів та їхніх спільників, як місця постійної трансформації пам'яті та як місця забуття. Проект підтримує та реалізує дії, спрямовані на розвиток і облашту-

вання гідних місць скорботи, пам'яті та інформації про знищені єврейські й ромські громади.

Історія і пам'ять мають повернутися до громад, а не залишатися у вузьких колах істориків. Це видання є внеском у популяризацію місцевої історії, удоступнення її для місцевої громади й широкого кола зацікавлених осіб. Маємо надію, що згодом ці напрацювання перетворяться на матеріали краєзнавчих музеїв, інформаційні таблиці, опубліковані першоджерела та сприятимуть появі нових праць.

Ця публікація є частиною серії досліджень проекту «Мережа пам'яті», здійснених і виданих у 2022–2023 роках, під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Ці дослідження висвітлюють як місцеві особливості, так і спільні риси Голокосту в різних українських громадах – учасницях проекту. В ситуації війни такі розвідки є надзвичайно важливими, адже російська агресія спрямована не лише проти громадян України, а й проти української історії, культури та пам'яті; вона загрожує важливій комеморативній і дослідницькій діяльності багатьох українських ініціатив, істориків, громадських організацій, локальних і національних музеїв та архівів.

Тож пропонуємо ознайомитися і всіляко заохочуємо використовувати зібрані матеріали для дослідницької, музейної, просвітницької діяльності та вшанування пам'яті жертв.

Про автора

Петро Долганов – історик, кандидат історичних наук, дослідник історії міжетнічних відносин на території західної Волині й східної Галичини у міжвоєнній Польщі та соціальної історії Голокосту на території західної Волині. До сфери його наукових інтересів також належать питання студій політики пам'яті й меморіалізації жертв нацизму в Україні. Петро Долганов є редактором рубрики «Подолання минулого» на сайті Міжнародного інтелектуального часопису «Україна Модерна», а також викладає в Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

Автор висловлює вдячність українським історикам Андрієві Усачу й Михайлові Тяглову та місцевому досліднику Артурові Альошину за поради й надані архівні матеріали. Першу робочу версію тексту з історії Голокосту в Кисилині підготували Михайло Тяглий і Рей Брандон. Саме вона стала основою для доопрацювання та глибшого осмислення теми.

Дослідження стало можливим завдяки німецько-українському проекту «Мережа пам'яті», який втілюється Фондацією «Меморіал убитим євреям Європи» (Берлін) у партнерстві з ГО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) і ГО «Інша освіта» (Київ) та за фінансування Міністерства закордонних справ Німеччини.

Докладніше про проєкт «Мережа пам'яті»:
<https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

Кисилин – село у Затурицівській територіальній громаді Волинської області. У 2023 році в селі мешкали близько 280 людей. Події українсько-польського протистояння в Кисилині вже неодноразово привертала увагу українських і польських істориків та журналістів, однак історію єврейської громади досі було висвітлено лише коротко й побіжно в довідниках. Водночас історія Голокосту в цьому населеному пункті рясніє багатьма іменами й важливими фактами й переконливо доводить, що цей геноцид не був маловідомою для місцевого населення особною подією. Він відбувався на очах в українських і польських селян та містян, які допомагали, співпереживали, а подеколи зраджували своїх єврейських сусідів. Саме історії Голокосту в Кисилині присвячено це видання.

КИСИЛИН У РАНЬОМОДЕРНУ ЕПОХУ

За поширеною в минулому версіїю, першу писемну згадку про село датували 1545 р. За даними місцевого дослідника Артура Альошина, про Кисилин було згадано вперше у 1449 р., а краєзнавець Василь Сокол пише про 1451 рік¹. У праці українського історика, етнолога та знавця Волині Олександра Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся» зазначено, що Кисилин був родовим гніздом відомої родини Киселів. За іншими даними, Кисилин належав роду Чапличів або ж був власністю Лева Свидригайла². Євреї могли мешкати в Кисилині вже з XVI ст. У цей час представники польської шляхти й магнати часто запрошували євреїв для пожвавлення розвитку торгівлі та ремесел. Згадки про єврейську громаду в Кисилині трапляються в 1641 і 1648 рр.

Історично Волинь перебувала в кордонах різних держав. Після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. Кисилин увійшов до складу Російської імперії, ставши волосним центром Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. У 1899 р. у містечку було 180 будинків і 1471 житель, а у 1906 р. — 131 будинок і 1556 мешканців³. За даними краєзнавця Артура Альошина, у Кисилині в останній чверті XIX — на початку XX ст. проживали орієнтовно 300 православних і понад 150 католи-

¹ Сокол Василь. Нариси історії містечка-села Кисилин. [Без міста, без назви видавництва, без дати публікації]. С. 10.

² Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року). В 2 т. Т. 1. Вінніпег, 1984. С. 495; Сокол Василь. Нариси історії містечка-села Кисилин. С. 13.

³ Списокъ населенныхъ мѣстъ Волынской губерніи. Издание Волынскаго губернскаго статистическаго комитета. Житомиръ, Волынская губернская топографія, 1906. С. 35. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

ків⁴, працювали мурована церква, костел, три синагоги⁵, гуральня, 15 крамниць і шість ремісників⁶. У містечку жили переважно представники трьох національностей: поляки, українці та євреї. Неподалік існували населені пункти, майже всуціль залюднені німцями. Німецькі й чеські колонії були звичним явищем для Волині починаючи з XIX ст.

Унаслідок Першої світової війни, розпаду Російської імперії й революційних подій 1917–1921 років західна Волинь у 1921 р. стала Волинським воєводством у складі Польщі. У 1920–1939 рр. містечко Кисилін було адміністративним центром гміни Киселин Горохівського повіту Волинського воєводства.

КИСИЛІН У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Демографічна структура й етнічний поділ праці

Перша світова війна суттєво вплинула на чисельність жителів Кисилина. У 1920–ті тут проживала 371 особа. Серед них станом на 1921 р. було 94 євреї⁷. У 1930–ті в містечку мешкали 61 єврейська, 57 польських і 48 українських родин⁸.

⁴ Дані за про кількість католиків станом на 1886 р. (лише доросле населення) наведено за: Сокол Василь. Нариси історії містечка-села Кисилін. С. 75.

⁵ За іншими даними — одна синагога і два молитовні будинки.

⁶ Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся. С. 495.

⁷ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B / general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press ; The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. P. 1962.

⁸ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945. Tom 1. Warszawa : Wydawn. von borowiecky, 2000. S. 159.

Найбільшим землевласником і володарем маєтку був Анжей Олізар — представник польського аристократичного роду, якому, імовірно, в минулому належав увесь населений пункт⁹. За підрахунками польського митця та краєзнавця Влодзімежа Дембського (1922–1999), який юнаком жив у Кисилині, а під час Другої світової війни був учасником польського руху Опору, у 1920–1930-х у містечку мешкали 235 поляків і приблизно така сама кількість українців¹⁰. На думку краєзнавця Артура Альошина, який спирається на конкретніші дані списку виборців¹¹, чисельність різних етнічних груп у Кисилині станом на 1938 р. була такою: 227 українців, 191 єврей і 115 поляків. Проте йдеться лише про доросле населення віком від 21 року. Ймовірно, кількість євреїв разом із дітьми та молодими людьми віком до 21 року могла становити близько 200–300 осіб. Відповідно значно більшими були й українська та польська громади, адже у традиційних суспільствах того часу були здебільшого багатодітні сім'ї. В економічному контексті мешканці Кисилина мало чим відрізнялися від інших населених пунктів західної Волині. Тут також існував політично й історично зумовлений етнічний поділ праці: євреї були більше задіяні в ремеслах і торгівлі (оскільки в Російській імперії їм не дозволяли набувати сільськогосподарські угіддя), українці й поляки — в сільському господарстві. *«Були спеціалісти, що хати будували, мурували, вікна робили, столарки... А хто вже не мав, то я не знаю, як вони там жили. Бідно жили, і багатші були»*, — згадував Сергій Романюк, мешканець Кисилина, про особливості економічної діяльності євреїв¹².

⁹ На українських землях у складі Російської імперії в XIX ст. ще з періоду ранньомодерної епохи зберігалось право приватної власності на містечка.

¹⁰ Dębski Włodzimierz. Było sobie miasteczko: Opowieść wołyńska. Lublin : Polihymnia, 2006. S. 73.

¹¹ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). Ф. 315. Оп. 1. Спр. 120.

¹² Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком, 1930 р. н., с. Кисилин. 2015 р. Архів УЦВІГ.

Бетті Варшавська (уроджена Баття Померанц), яка пережила Голокост, розповіла про довоєнне життя її родини: «Мій батько... продавав продукти зі складу. Селяни з околиць міста привозили свою продукцію, ...переважно яйця, льон, та обмінювали їх на продукти зі складу. Тоді мій батько просвічував яйця, перевіряючи їх на свіжість, і віз їх на продаж у Луцьк чи Володимир-Волинський»¹³. Торгівля часто мала натуральний характер: християнське населення Кисилина платило єврейським власникам крамниць не грошима (яких у них завжди бракувало), а молоком, яйцями та іншими продуктами¹⁴. У містечку також був шинок, власником якого був єврей на прізвисько Шпилька¹⁵.

Рівень життя євреїв різнився. Наприклад, Полін, молодша з шести дочок у єврейській родині Шустерів, пізніше згадувала, що постійно доношувала одяг сестер: «Не пригадую, щоб мені колись купували щось нове, [у мене був] тільки ношений одяг»¹⁶. Українка Галина Ковтонюк розповіла у своїх спогадах, що єврейське населення Кисилина було здебільшого незможним. Багатшими були лише ті євреї, які мали власні магазини, й лікарі. Зокрема в містечку було три лікарі — двоє євреїв (Мендель Кац і Абрам Вернік) і поляк (на ім'я Бронек)¹⁷.

У 1930-х у Кисилині працювала українська кооператива, яка пропонувала населенню низку продуктів на продаж¹⁸.

¹³ Betty Warshawsky, Interview 10820. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 4 January 1996, 6 Parts (Part 1), English. Транскрипти та переклади українською мовою використаних відеоінтерв'ю Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США здійснено в межах проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини.

¹⁴ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 29 жовтня 2011 р. Архів УЦВІГ.

¹⁵ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк, 1930 р. н., с. Кисилин. 2015 р. Архів УЦВІГ.

¹⁶ Pauline Sahl, Interview 10777. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 10 January 1996, 5 Parts (Part 1), English.

¹⁷ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р. Цю інформацію також підтверджують архівні документи. У списку лікарів часів окупації зазначені Мендель Кац і Абрам Вернік (ДАВО. Ф. Р-86. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 6).

¹⁸ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

Польське населення займалося переважно сільським господарством, ремеслами (всі три ковалі в населеному пункті були поляками), а також торгівлею.

Через такий поділ праці, ймовірно, у Кисилині склалися стереотипи про спадковий вплив етнічного походження на вибір професійної діяльності людини. Зокрема, Сергій Романюк згадував, що люди часто повторювали: «...то біда, як жид візьметься за ґрунт, а мужик за фунт торгувати... Фунт, то він важить, якась така вага була по фунтах. Така приказка в нас [була]»¹⁹. Такі упередження були більше притаманні християнському населенню. Спогади євреїв із Кисилина свідчать, що вони, навпаки, прагнули працювати на землі²⁰. На зростання популярності сільськогосподарської діяльності серед євреїв Кисилина вказує й значний розмах там сіоністського руху²¹.

Соціокультурні й релігійні аспекти життя

Спосіб життя українців, поляків і євреїв Кисилина визначали релігійні норми. Люди ґуртувалися навколо своїх святинь і вибудовували щорічний ритм життя за релігійним календарем. У містечку діяли православна церква, костел, синагога й два молитовні будинки²². Бетті Варшавська розповідала, як у її єврейській сім'ї готувалися зустрічати Шабат: «У п'ятницю зранку я мала прибрати вдома, начистити підсвічники і поставити в них свічки, які готував мій батько. У кожного було якесь завдання. Надвечір п'ятниці ми накривали на стіл, за яким збиралася вся родина. Нас було дев'ятеро, батько сідав у голові столу, і ми святкували Шабат».

Подеколи релігійні відмінності ставали джерелом побутових антисемітських переконань серед християнського

¹⁹ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

²⁰ Аудіоінтерв'ю з Євою Кіндратівною Вознюк (Розмірською), 1926 р. н., с. Кисилин. 29 жовтня 2011 р. Архів УЦВГ.

²¹ Більшість сіоністської молоді готувалася до виїзду в Палестину, зокрема навчалася основ ведення сільського господарства, щоб засновувати й успішно господарювати в кібуцах.

²² Betty Warshawsky, Interview 10820, Part 1.

населення. Наприклад, Галина Ковтонюк згадувала про поширене на Волині упередження, пов'язане з «жидівськими кучками»²³.

Не останню роль релігійні відмінності ймовірно відігравали і під час вибору майбутнього чоловіка або жінки. За спогадами Єви Вознюк, у Кисилині траплялися україно-польські сім'ї, проте дуже рідко — україно-єврейські²⁴.

Політичне життя

Модернізація суспільного життя не обійшла стороною і єврейську громаду Кисилина, особливо молодих людей, які долучалися до сіоністських молодіжних рухів. У Кисилині, за словами Полін Сал, «діяли три [єврейські політичні] організації. Я належала до сіоністської організації. Мої сестри належали до сіоністської організації. ...«Гехалуц»»²⁵. Нашою метою було розповісти людям про Ізраїль. На той час це була Палестина. Ми прагнули розповісти людям про Палестину і про те, що історія показувала — цей край належить нам»²⁶. Бетті Варшавська була членкинею сіоністської організації «Дрор»²⁷.

Також наявна інформація про розвиток у Кисилині комуністичного руху. Серед його прихильників, за словами Єви

²³ «Жидівські кучки» — поширена серед українських селян народна назва Песаху, який припадає на весняний період. Селяни західної Волині так називали подеколи дощові періоди у серпні або вересні. Ототожнення поганих погодних умов із юдейськими святами мало антисемітський підтекст. Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

²⁴ Аудіоінтерв'ю з Євою Кіндрагівною Вознюк (Розмірською). 29 жовтня 2011 р.

²⁵ «Гехалуц» — молодіжний сіоністський рух, який готував молодь до переселення в Ерец-Ізраель.

²⁶ Pauline Sahl, Interview 10777, Part 1.

²⁷ Молодіжний сіоністський рух «Дрор» виник у 1909 р. в Києві. На початку 1920-х дрорівці переїхали до Польщі (Львів, Варшава). Члени «Дрор» брали участь у русі «Гехалуц» і відіграли ключову роль у створенні його осередку в Польщі. Betty Warshawsky, Interview 10820, Part 1.

Вознюк, були здебільшого етнічні українці²⁸. У містечку діяли місцеве відділення Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) на чолі з Коновалюком і комсомольський осередок, яким керував Костянтин Базюк²⁹.

Освітні заклади

Чи не єдиним місцем міжетнічної взаємодії кисилинських етнічних громад у міжвоєнний період була державна семикласна школа. Ось як про неї згадує Сергій Романюк: «Ходили. Євреї ходили, німці ходили. Тільки німці ходили старші вже. Бо вони жили далеко, і якась, видно, школа була. А тут було 7 класів при Польщі. То ті хлопці більші вже були»³⁰. Навчання відбувалося польською мовою. Українську викладали раз на тиждень у 4–7 класах.

За спогадами Галини Ковтонюк, директором школи довгий час був поляк Ян Ковальський, учителями — Зофія Сілецька, Адам Сілецький, яким сім'я Ковтонюків здавала кімнату в своєму будинку. Серед учительок-єврейок згадують Анну Пінхасівну Зусманову.

На дитячих стосунках подеколи позначалися етнічні упредження зі світу дорослих. Наприклад, Полін Сал розповідала: «Було кілька друзів-неєвреїв, але я не була з ними надто близькою, тому що ми дуже, дуже сильно відчували антисемітизм. Пам'ятаю, як у школі мене назвали “брудною єврейкою”, і це було дуже боляче»³¹. Бетті Варшавська, навпаки, згадувала про довоєнні часи як вельми благополучні й зазначила, що не стикалася з антисемітизмом: «Ми всі ходили в одну польську школу, разом робили домашні завдання. Якщо там і був [антисемітизм], то хіба що прихований»³². Українець Сергій Романюк розповів, що він тісно товаришу-

²⁸ Аудіоінтерв'ю з Євою Кіндратівною Вознюк (Розмірською). 29 жовтня 2011 р.

²⁹ Історія міст і сіл Української РСР : у 26 томах. Волинська область / голова ред. кол. П. Т. Тронько. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. С. 411.

³⁰ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

³¹ Pauline Sahl, Interview 10777, Part 1.

³² Betty Warshawsky, Interview 10820, Part 1.

вав із єврейським хлопчиком Мошком Потокою³³, друзі спілкувалися українською або польською. Якщо євреї вивчали українську бодай на розмовному рівні, то більшість українців (як дітей, так і дорослих) їдиш не розуміли³⁴.

Проте дитяча дружба обмежувалася переважно шкільними стінами та іграми на вулиці. Тож на дітей поширювалася певна відособленість юдейської та християнських громад. Вона поглиблювалася, коли діти підростали й соціалізувалися в межах різних релігій і політичних рухів, що мали яскраво виражене етнонаціональне спрямування.

Загалом у міжвоєнний період стереотипи й упередження, що були притаманні більшості мультиетнічних спільнот західної Волині, не призводили до жодних серйозних між-етнічних конфліктів.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ГОЛОКОСТ У КИСИЛИНІ

«Перші совети»

1 вересня 1939 р. після нападу нацистської Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. Згідно з таємним протоколом до пакту Молотова — Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. більшість територій західної Волині разом із Кисилином мали відійти до складу СРСР. Після анексії західної Волині Радянським Союзом тут почалися масштабні економічні, політичні, соціальні та культурні перетворення. Для багатьох, і євреїв також, це означало погіршення матеріального становища та докорінну зміну способу життя. Зокрема підприємці отримали наказ здати свої товари. Однак це не

³³ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р. Можливо, Сергій Романюк помилився і прізвище хлопчика було «Патока» або «Патика».

³⁴ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

зупинило торгівлі, радше призвело до розквіту чорного ринку: «Як прийшли совети, то в них ті магазини zostалися. Казали, щоб вони поздавали. Може якийсь дурніший – то здав, а розумний сховав, а потім він продав потроху. Бо не було що купити...»³⁵.

Натомість радянська влада почала роздавати євреям земельні ділянки. Зокрема земельний наділ отримали Ейзени – родина Соні Шерер³⁶. Також вони змогли недорого придбати корів, овець і сільськогосподарський реманент на розпродажі сільськогосподарських товарів, який улаштували німецькі колоністи, що після окупації СРСР залишили території поблизу Кисилина й переїхали на контрольовані райхом землі. «Стали приїжджати делегації з Німеччини. І тут їх агітували, збирали, розказували, як і що. І вони погодилися, і майже всі виїхали. Мало хто zostався. Всі поїхали в Германію», – розповів Сергій Романюк³⁷. До полишених будинків часто вселялися біженці з окупованої Польщі або мешканці з Надбужжя, яких радянська влада змушувала виїхати з новоутвореної прикордонної зони³⁸. Частково ці будівлі переходили й у власність місцевих українців, поляків і євреїв. Деякі українські селяни не розуміли, навіщо роздавати землю євреям, адже вважали, що ті не хотіли господарювати на землі й не придатні до цього: «Давали вже євреям землю, як совети прийшли... Давали їм землю, щоб хазяювали. Вони не хтіли землі, але їм давали, щоб вони хазяювали...»³⁹.

Більшість євреїв була змушена відмовитися від своїх магазинів, однак тих із них, хто володів критично важливими для населення об'єктами, призначили розпорядниками ко-

³⁵ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

³⁶ Sonya Sherer, Interview 17221. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 9 July 1996, 5 Parts (Part 1), Hebrew.

³⁷ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

³⁸ Висловлюю вдячність Артуру Альошину за надану інформацію про переселення в будівлі колишніх німецьких колоній мешканців із Надбужжя.

³⁹ Аудіоінтерв'ю з Євою Кіндратівною Вознюк (Розмірською). 29 жовтня 2011 р.

лишніх приватних підприємств. Іноді, щоб послабити їхні соціальні позиції, таких управителів переводили з одного місця на інше. Наприклад, власника аптеки в Кисилині на прізвище Дрикер призначили керівником аптеки в Локачах, а тамтешнього єврейського власника аптеки Соборовського зробили керівником у Кисилині (за іншими даними, Соборовський був власником аптеки у Берестечку)⁴⁰.

Дещо погіршилося становище й українських селян Кисилина. Сергій Романюк розповів, що суттєво зріс податок порівняно з польським періодом⁴¹. Селян змушували віддавати свою землю й реманент і записуватися до колгоспу, який у Кисилині, за словами українських оповідачів, створили в 1940 р. У разі непокори погрожували депортацією до Сибіру⁴². Проте українські очевидці тих подій не пригадують, щоб із їхнього населеного пункту когось справді депортували: «Казали, що на Сибір повезуть, лякали. Може було і повезли б, але як війна стала, то не встигли»⁴³.

Радянська влада заборонила діяльність усіх політичних партій, за винятком комуністичної. Тож у Кисилині припинили своє існування сіоністські політичні організації. Вигоду від приходу нової влади могли отримати колишні члени КПЗУ, як-от керівник комсомольського осередку Костянтин Базюк, який став головою колгоспу. Загалом під режимом «перших совєтів» українське населення Кисилина майже не відчуло значних утисків: «Ну на Сибір у нас нікого не вивезли і в Луцьку тюрму тую тож нікого не всадили»⁴⁴. У циклі довідкових видань «Реабілітовані історією» немає даних про репресованих у 1939–1941 рр. із Кисилина, проте є згадки про людей із навколишніх сіл⁴⁵.

⁴⁰ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.; документальний фільм «Було sobie miasteczko», YouTube, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6bl7oprPowA>

⁴¹ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 29 жовтня 2011 р.

⁴² Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 29 жовтня 2011 р.

⁴⁵ «Реабілітовані історією» (Волинська область). URL: <http://www.reabit.org.ua/books/vl/>

Чи не найбільше в Кисилині постраждали поляки, особливо осадники та урядовці: «...хто був у міліції за Польщі, то вони повтікали. А сім'ї їхні повивозили на Сибір. Поліцій-янтів, усадників (ті, що за Польщу воювали, і їм тут землю тут давали). Тих всіх зразу, як тільки совети прийшли – на Сибір»⁴⁶. Репресивні заходи проти представників колишньої «титильної»⁴⁷ нації були одними з найінтенсивніших і мали на меті утвердження в регіоні нового режиму й нейтралізацію впливів попереднього.

Очевидці також згадують про радянські утиски в релігійній сфері й атеїстичну пропаганду серед місцевого населення⁴⁸. Яскраві спогади про це залишив Влодзімеж Дембський: «Індивідуально антирелігійну агітацію проводили українці: Микита Петрушевський, Всеволод Ващук, комуніст, що прибув із-за Бугу, та єврей, колишній вчитель юдейської релігії – Гінзберг, який у 1940 р. викладав у другому класі. Він ходив по школі і авторитетно заявляв: “Бога немає! Бога немає!” ...Уже в перші тижні спілкування я помітив, що Гінзберг не курить по суботах»⁴⁹. Імовірно, частина населення Кисилина намагалася при звичаїтися до нових реалій, публічно імітуючи окремі схеми поведінки, що їх вимагала нова влада, проте кардинально не змінюючи своїх справжніх релігійних переконань. Очевидно, це було необхідно для того, щоб зберегти свої соціальний статус і роботу в непевних умовах.

У перші місяці після вторгнення Німеччини та СРСР у Польщу міста та містечка тепер уже радянської Волині завдяки тимчасовій прозорості кордонів переповнювали бі-

⁴⁶ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

⁴⁷ Йдеться про націю, більшість представників якої домінують в органах державної влади. У міжвоєнній Польщі, попри демократичну конституцію, поляки претендували на таку ієрархічну першість в управлінні державою, а поліетнічний характер держави значна частина політичних партій (особливо правого й право-центристського спрямування) розглядала як недолік, що потребує усунення. Детальніше про це див.: Брубейкер Роджерс. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів : Кальварія, 2006. 280 с.

⁴⁸ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

⁴⁹ Dębski Włodzimierz. Było sobie miasteczko. S. 364.

женці з німецької зони окупації. Значну частину поміж них становили євреї, які вже встигли відчутти на собі реалії нацистського «нового порядку». Звіт українського НКВС дає змогу дізнатися про їхні враження від життя у Радянському Союзі. У документі було зазначено, що вони *«ведуть розмови, що у СРСР люди живуть бідно, одягаються погано, зарплата низька»* тощо⁵⁰. Тож коли єврейським біженцям запропонували зареєструватися для повернення до Польщі, більшість виявила бажання повернутися й відмовлялася отримувати паспорт громадянина СРСР. Як наслідок, велику кількість цих євреїв депортували до Сибіру та Центральної Азії – так вони пережили Голокост.

Попри всі особливості радянської політики, від якої дуже постраждали саме євреї та поляки Кисилина, у містечку все одно побутував стереотип про те, що саме євреї найбільше раділи приходу комуністів. Про цю тенденцію зауважила у спогадах Галина Ковтонюк: *«Та вони дуже раді були, що совети є... Що то не німці прийшли, а совети. Вони німців сильно боялись...»*⁵¹. Імовірно, йдеться про те, як євреї ставились до режиму «перших советів» уже після пережитих подій Голокосту. Адже станом на 1939–1941 рр. більшість євреїв Кисилина, здається, ще не вірила в «поганих німців».

Початок німецько-радянської війни й дилеми (не)евакуації

Початок німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. для більшості євреїв став несподіванкою. Лише частина населення, яка була добре поінформована про репресивний характер нацистської політики, намагалася евакуюватися за будь-яку ціну. Проте більшість євреїв через стрімкий наступ вермахту навіть не встигла збагнути, що відбувається⁵².

⁵⁰ Доповідна записка наркома НКВС УРСР Серова наркому НКВС СРСР Берії від лютого 1940 р. *Галузевий Державний архів Служби безпеки України* (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 79.

⁵¹ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

⁵² Helen Perel, Interview 1973. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 3 March 1995, 3 Parts (Part 1).

Оскільки Кисилин був розташований не надто далеко від кордону, вже наприкінці червня його окупували. Напевно, радянська влада взагалі не встигла організувати в містечку жодних евакуаційних заходів.

Багато євреїв не хотіли їхати, адже були переконані, що німці поводитимуться так само, як під час німецької окупації 1918 року. Дехто вважав, що німці переслідуватимуть лише комуністів. *«Ми могли втекти до Росії, але мій батько сказав, що ми не комуністи, і ніхто не заподіє нам зла. На мій погляд, це було неправильно, бо ходили чутки про те, як німці ставляться до євреїв, але євреї не могли повірити в це, вони думали – як таке можливо»*, – розповіла Соня Шерер (дівоче прізвище Ейзен)⁵³. Лише поодинокі лідери партактиву змогли втекти разом із Червоною армією, зокрема, за словами Сергія Романюка, голова райкому партії Паршев і депутатка сільської ради Мотря Василівна⁵⁴. Не вдалося евакуюватися навіть першому голові сільської ради Кисилина, який пережив нацистську окупацію в партизанських загонах. Серед небагатьох євреїв, які вирішили виїхати з містечка за будь-яку ціну, була сім'я Бетті Варшавської (тоді ще Баті Померанц).

Під військовою окупаційною адміністрацією. Перші вбивства євреїв Кисилина

Наприкінці червня 1941 р. Кисилин окупувала 6-та армія вермахту. Впродовж перших місяців окупації ця територія перебувала під військовою адміністрацією. Керівним органом тут була армійська гарнізонна комендатура, яка відповідала за «заходи безпеки» і за репресії щодо цивільного населення, зокрема євреїв.

Поведінка німецьких солдатів часто залежала від рівня їхніх антисемітських переконань і ситуативних факторів, як-от випадки загибелі німецьких військових у певних населених пунктах. Такі події могли спричинити стихійні акти

⁵³ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 1.

⁵⁴ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 29 жовтня 2011 р.

насильства проти євреїв, яких найчастіше звинувачували в прихильності до радянської влади та актах саботажу. Один із проявів насильства мав місце в сусідніх із Кисилином Озютичах: там убили 82 єврейських чоловіків через загибель німецького пілота⁵⁵. «Ну, українцям це було дуже зручно, євреї вбили німця, вони так і сказали німцям, німці зібрали всіх чоловіків і вбили», — згадувала про ті події Соня Шерер. Інший очевидець розповів, що після приходу солдатів вермахту до Кисилина «німці з поховальної служби зібрали велику групу євреїв, роздали їм лопати і погнали за Забару закопувати полеглих “советів”»⁵⁶.

У багатьох населених пунктах західної Волині військова комендатура організувала вибори сільських старшин (у кожному селі) та голів районних управ (у районних центрах, у нашому випадку це Озютичі) задля їх більшої легітимності серед місцевого населення. Імовірно, вже до середини липня 1941 р. в Кисилині відбулися вибори сільського старшини (ним став місцевий українець Матвій Безсмертнюк⁵⁷) і було призначено службовців допоміжної поліції⁵⁸. На жаль, немає докладної інформації, як цей процес відбувався саме в Кисилині. За спогадами очевидців, згодом (імовірно в 1942 р.) посаду сільського старшини обійняв «Єфрем Падлевський» (або «Подлесний»)⁵⁹.

Службовців допоміжної поліції у Кисилині напозір вибирали на добровільних засадах: «Була обява, а там хто хотів вже. Обіцяли після війни по 25 гектар землі дати, як німець війну виграє, тим, хто буде тут служити. [Мовляв] все буде

⁵⁵ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.; Sonya Sherer, Interview 17221, Part 1.

⁵⁶ Dębski Włodzimierz. Było sobie miasteczko. S. 380.

⁵⁷ Антонюк Ярослав. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Літопис УПА. Бібліотека. Том 13. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2014. С. 120.

⁵⁸ Киселин. Холокост на території ССРСР : енциклопедія / под ред. И. А. Альтмана. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2011. С. 413; Encyclopedia of Camps and Ghettos. P. 1378.

⁵⁹ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.; Міщук Петро Федорович, в'язень Бухенвальду № 2949. Діти війни: життя і долі. Спогади дітей війни Львівщини. Львів : СПОЛОМ, 2013. С. 225.

чесно, *получить 25 гектар земли...*»⁶⁰. Згодом вагомим мотивувальним чинником для служби також стане можливість уникнути вивезення на роботи до Німеччини. Зі слів Галини Ковтонюк, лише кілька місцевих мешканців зголосилися служити в поліції — Іван Ніжанковський, Пилип Герасимчук і ще один хлопець на ім'я Роман⁶¹. Проте місцевий дослідник Артур Альошин не виявив у списках мешканців довоєнного Кисилина згаданих прізвищ, імовірно, це були мешканці навколишніх сіл. Оповідачка також згадувала дуже жорстокого службовця допоміжної поліції на прізвище Стукало, начебто родом із Галичини. Проте, за даними польських дослідників, це був місцевий український службовець, одружений із польською мешканкою Кисилина. Своїх двох синів — Станіслава й Тадеуша — Стукало нібито вбив у 1943 році⁶².

Загалом місцеві очевидці зазначили, що в Кисилині не знайшлося достатньої кількості охочих (а саме 20 осіб), щоби сформувати загін допоміжної поліції, тому більшість із них відібрали в Горохові та Радехові⁶³. Серед службовців також імовірно було кілька членів похідних груп ОУН: *«Якийсь Галич був, якийсь ще... такі фамілії чудні були. То не наші люди були»*⁶⁴. Комендатура поліції розмістилася в будинках поруч із руїнами палацу, який колись належав Анджею Олізару. Велика ротация поліції та, зокрема часткова заміна українців на поляків, відбудеться у 1943 р., коли більшість українських службовців піде на службу до УПА⁶⁵.

Одним із перших кроків на шляху дискримінації єврейського населення Волині за часів військового управління була заборона релігійних організацій. Польова комендатура в м. Луцьк 11 серпня 1941 р. видала розпорядження про те, що

⁶⁰ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

⁶¹ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

⁶² Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich... S. 160.

⁶³ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

⁶⁴ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

⁶⁵ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

«всяка віросповідна діяльність жидів заборонена». Головна мета наказу полягала в тому, щоб відібрати виготовлені з цінних металів предмети культу і принизити єврейське населення⁶⁶.

На більшості сусідніх територій військова адміністрація створила юденрати — спеціальні ради з-поміж євреїв, які мали полегшити окупантам управління та експлуатацію єврейського населення. Наприкінці червня 1941 р. юденрати було сформовано в сусідніх Локачах і Горохові⁶⁷. Відомості про створення юденрату в Кисилині з'явилися в джерелах лише з листопада 1941 р. На території містечка також було впроваджено комендантську годину — з 21:00 до 6:00. Наявні свідчення про те, що для євреїв діяла окремо суворіша комендантська година — із 18:00 до 6:00⁶⁸.

Перші «акції» в регіоні стосувалися єврейського чоловічого населення. У сусідніх із Кисилином Берестечку та Горохові розстріли відбулися 8 і 12 серпня 1941 р. відповідно, у кожному з цих населених пунктів було вбито близько 300 дорослих єврейських чоловіків. Імовірно, 19 серпня 1941 р. до Кисилина прибув один із підрозділів айнзацгрупи або ж поліції порядку чи безпеки. Саме цього дня німці провели першу в містечку організовану «акцію», під час якої розстріляли двох українців⁶⁹ (як радянських активістів), а також кілька десятків місцевих євреїв (начебто за «комуністичні погляди», проте немає жодних доказів, що вбиті євреї належали до партактиву або підтримували комунізм). В окремих джерелах і на пам'ятнику на масовій могилі, встановленому у 1991 р., зазначено про 48 убитих євреїв. На жаль, немає надійних джерел, щоб підтвердити точну кількість розстріляних євреїв. До сьогодні не задокументовано й не

⁶⁶ ДАВО. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

⁶⁷ Encyclopedia of Camps and Ghettos. Pp. 1407, 1361.

⁶⁸ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich... S. 159. У праці Семашків ідеться про те, що суворішу комендантську годину українці ввели для поляків. На нашу думку, це сумнівне твердження.

⁶⁹ Кількість розстріляних українців могла бути більшою. Це питання потребує подальшого дослідження.

встановлено жодного прізвища вбитих євреїв⁷⁰. Відомі лише дані про двох убитих українців: Базюк Костянтин Якович (колишній голова колгоспу) та Козачук Микита Архипович (бухгалтер колгоспу)⁷¹. Імовірно, більшість убитих тут становили чоловіки від 14 до 60 років. Німецькі окупанти вбивали чоловіків першими, тому що вважали їх потенційною загрозою.

Убивство відбулося на території колишнього саду Олізара, поруч із комендатурою допоміжної поліції⁷², де чоловіків, імовірно, зібрали перед розстрілом. Можливо, місце розстрілу німцям допомогли підшукати сільський старшина й службовці поліції, зазвичай саме вони виконували ці функції. Зі слів Галини Ковтонюк, доньки вбитого того дня Костянтина Базюка, заарештовувати приречених приходили службовці української допоміжної поліції. Євреїв вони також затримували⁷³.

Формування цивільної окупаційної адміністрації

Від початку вересня 1941 р. владу на Волині було передано до органів німецької цивільної адміністрації. Формально Киселин входив до складу району Озютичі гебіту «Горохів» під керівництвом гебітскомісара штандартенфюрера СС Ернста Гертера у генеральній окрузі Волинь–Поділля. На території останньої було близько 25 гебітів.

Крім німецької цивільної адміністрації, окупаційна влада створила органи місцевого управління: районні (на основі радянського адміністративного поділу районів), міські та сільські адміністрації. Їхніми головами призначали місце-

⁷⁰ Киселин. *Холокост на території ССРСР*. С. 413; Encyclopedia of Camps and Ghettos. P. 1379. Олександр Круглов пише про 48 вбитих євреїв, посилаючись на не надто надійне джерело: книжку Владислава Наконечного «Холокост на Волині: жертви и пам'ять» (Луцьк, 2003, с. 29–30). Однак таку саму цифру наводить у своїх спогадах Галина Ковтонюк (Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.).

⁷¹ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

⁷² Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

⁷³ Там само.

вих жителів, часто українців. На рівні районів владу представляли районні управи, на рівні міст — міські управи. Найнижчою ланкою управління були сільські старшини та їхні заступники. Вони відповідали за «безпеку» в селах, виконання розпоряджень цивільної адміністрації, реєстрацію жителів, виконання сільськогосподарських повинностей тощо. Горохівський гебіт було поділено на чотири райони із центрами в Горохові, Берестечку, Локачах та Озютичах. Кисилин підпорядковувався Озютичській районній управі.

Крім цивільної адміністрації, владу отримали також територіальні органи поліції, що підпорядковувалися райхсфюреру СС Генріху Гімлеру. Однією з них була поліція безпеки та СД, яка з вересня 1941 р. перебувала під командуванням СС і керівника поліції Волині, бригаденфюрера СС Геррета Корземанна. Він, своєю чергою, звітував вищому керівнику СС і поліції Райхскомісаріату Україна (Höhererer SS und Polizeiführer, HSSPF). У грудні 1941 р. на цю посаду був призначений Ганс-Адольф Прютцманн.

Корземанн був шефом командирів поліції безпеки (Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes (Sipo-SD), KdS) і поліції порядку (Kommandeur der Ordnungspolizei (Orpo), KdO) у гебітах. Поліція розслідувала політичні справи і диверсії, здійснювала арешти, обшуки, виявляла учасників опору, запобігала диверсіям, брала участь у вбивствах євреїв та ув'язнювала місцевих жителів у концтаборах.

У кожному районному центрі створювали відділи жандармерії зі службовців поліції безпеки та СД або поліції порядку (у складі близько трьох осіб). Вони керували місцевою допоміжною поліцією. Кожному німецькому поліцейському допомагали близько 5–10 місцевих. Комендатура допоміжної поліції Кисилина підпорядковувалася посту жандармерії, що розміщувався в приміщенні колишньої єврейської аптеки⁷⁴. Дислокування жандармерії в Кисилині було дещо нетиповою практикою, оскільки жандарми майже завжди розташовувалися в районних центрах. У Кисилині було три жандарми: «Був Хепюрка. То казали, що він чеського походження був. І був

⁷⁴ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 1.

Штурм, то той вже був справжній німець... І ще один був, я вже фамілії не пам'ятаю. Здоровий такий. Три чоловіки були в жандармерії і перекладач, він наш був...»⁷⁵.

Дискримінація євреїв і створення гетто

Окупаційна влада запровадила в регіоні політику мародерства й терору. Німці налагодили системну експлуатацію не лише євреїв, а й християнського населення⁷⁶. Проте, за свідченнями Галини Ковтонюк, ставлення окупаційної влади до українців було менш жорстким⁷⁷.

У другій половині 1941 р. відбулася перша хвиля тотального вбивства євреїв. Загалом на українських землях, які були під управлінням Райхскомісаріату Україна, за цей період було вбито близько 300 тисяч євреїв. На початку 1942 р. в цьому регіоні проживала ще приблизно така сама кількість євреїв, переважна більшість — у генеральній окрузі Волинь–Поділля. У результаті ліквідацій гетто в травні — грудні 1942 р. загинули понад 160 тисяч волинських і 35 тисяч подільських євреїв⁷⁸.

Одним із важливих заходів цивільної окупаційної адміністрації була реєстрація усіх мешканців підзвітних територій, і євреїв також⁷⁹. Німецька окупаційна влада збирала відомості про наявність і кількість євреїв через органи місцевого управління, щоб краще дізнатися про ресурси єврейської робочої сили та, можливо, обсяги роботи з підготовки «остаточного розв'язання єврейського питання» — запланованого масового вбивства євреїв.

У генеральній окрузі Волинь–Поділля 6 вересня 1941 р. поширили розпорядження, що «жидівське населення... за-

⁷⁵ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

⁷⁶ Аудіоінтерв'ю з Євою Кіндратівною Вознюк (Розмірською). 29 жовтня 2011 р.

⁷⁷ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

⁷⁸ Поль Дігер. Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна. Шoa в Україні: історія, свідчення, увічнення. Київ : Дух і Літера, 2015. С. 76.

⁷⁹ ДАВО. Ф. Р-74. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 136.

мість дотеперішньої опаски з зіркою Давида на рукаві, має носити на всіх одягах знак у формі жовтого круга, 8 см в діаметрі. Цей знак має бути ношений на лівій частині грудей, а крім цього на середині спини»⁸⁰.

Восени 1941 р. в районних центрах гебіту Горохів було створено гетто: у Берестечку — імовірно наприкінці жовтня, в Горохові й Локачах — на початку листопада, в Кисилині — 1 листопада⁸¹. Гетто в останньому було закритого типу, євреям заздалегідь наказали самим огородити територію дерев'яною огорожею із колючим дротом⁸². Після переселення євреїв Кисилина до гетто в їхніх будинках розмістили владні установи або майстерні⁸³. За спогадами очевидців, у деякі з єврейських приміщень за межами гетто вселились місцеві поліцейські, проте багато будинків ще певний час були пустими⁸⁴. Дозвіл на їх продаж місцевим селянам з'явиться у червні 1942 р.

Саме під час створення гетто в Кисилині у джерелах з'являється слово «юденрат». Зокрема «юденратчиком» місцеві називали єврея на ім'я Шепа, який нібито був на чолі бранців гетто⁸⁵. Шепа носив спеціальну пов'язку, спершу керував процесом огороження гетто, а потім був відповідальний за призначення євреїв на роботи, визначав внутрішні правила розпорядку в гетто. Жодних інших імен членів юденрату в Кисилині не пригадують ані українські, ані єврейські оповідачі.

Умови життя у гетто були досить жорсткими. Гелен Перел (уроджена Хая Філлер) згадувала: «Ми жили вдев'ятьох, один будинок з двома кімнатами». Окрім місцевих євреїв, до гетто під охороною місцевої поліції привели євреїв із навко-

⁸⁰ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem : Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990. P. 176.

⁸¹ Encyclopedia of Camps and Ghettos. Pp. 1407, 1361, 1330.

⁸² Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

⁸³ Dębski Włodzimierz. Było sobie miasteczko. S. 396.

⁸⁴ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 29 жовтня 2011 р.

⁸⁵ Helen Perel, Interview 1973, Part 1; Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

лишніх населених пунктів Озютичі, Холопичі, Твердині, Береськ та Юхимівка⁸⁶. Соня Шерер розповідала, що сільський старшина Береська *«прийшов саме в цей день ще з одним і сказав: “Залиште все, візьміть те, що можете взяти з собою, і йдіть в Кисилин”»*⁸⁷. Також завдяки спогадам Соні відомо, як було влаштовано гетто: *«Там було дві вулиці, в усьому селищі було 60 сімей, ці вулиці були в центрі, і їх обнесли парканом з колючим дротом. І всі євреї жили там, в 50, 100, 200 метрах, всі разом в гетто»*⁸⁸.

Німці використовували робочу силу євреїв для видобутку торфу неподалік від містечка, куди майже кожного дня змушували ходити переважно працездатних чоловіків і жінок із гетто під охороною місцевої поліції. Перебуваючи у стані фізичного виснаження, бранці, втім, подеколи мали можливість роздобути й принести старим або малим родичам у гетто якоїсь їжі. Про це, зокрема розповіла Соня Шерер⁸⁹. Євреї у гетто також працювали у швейному кооперативі й перукарні. Жінок часто використовували на сільськогосподарських роботах, змушуючи *«копати моркву, буряк, картоплю і таке інше. Раз на день нам дозволяли піти, взяти картоплю і зварити, і всі їли це, це було раз на день... Раз послали в Береськ, раз в Ворончин, раз в Затурець»*⁹⁰, *послали нас до району Владиміжа»*⁹¹, *там було село Гнойне, так його звали, там мали висаджувати дерева»*⁹².

У гетто не було вдосталь їжі, тож євреї налагодили систему торгових обмінів із місцевим населенням. Наприклад, мешканець гетто в Кисилині Йосько Лангер приніс сани українському товаришу в обмін на мішок борошна. Через брак продуктів євреї *«...і сало стали їсти. Бо вони сала не*

⁸⁶ Киселин. *Холокост на території СССР*. С. 413; *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. P. 1379.

⁸⁷ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 1.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Імовірно йдеться про с. Затурці.

⁹¹ Напевно, оповідачка має на увазі м. Володимир.

⁹² Sonya Sherer, Interview 17221, Part 1.

їли. А вже як були в гетто... ну не всі може. То Йосько їв сало, то я бачив, що він в нас вдома в хаті»⁹³. Євреїв Кисилина також змусили віддати всіх свійських тварин.

В. Дембський описує випадок, коли в грудні одна єврейська жінка порушила заборону виходити з гетто: «Потім звернула біля попового саду і коли його минула, то український поліцейський її застрелив. На поліцейському посту той поліцейський отримав з рук жандарма 60 карбованців в якості нагороду»⁹⁴. За спогадами Галини Ковтонюк, це вбивство нібито вчинив уже згадуваний поліцейський Стукало⁹⁵.

Згадуваного вище представника місцевого юденрату Шепу покарали за налагодження постачання до гетто продуктів харчування від християнського населення. Його та ще одного єврея вивели на єврейське кладовище і розстріляли⁹⁶. Точної інформації про дату й місце розстрілу, на жаль, немає.

Втім, єврейські та українські очевидці розповідали, що здебільшого контроль був не надто суворим: «Хто з тих жидів був сміливіший, то він звечора вилазив (їх не гляділи так)... А так то, хто там іде, поліціянти пройнуться, а він собі через дріт пройшов і там собі до мужика, робив гендель, приносив якесь шмаття, лахи. А той йому що давав? Хліб і до хліба... У нас Йосько майже кожен день ходив городами»⁹⁷. Мама Сергія Романюка також часто передавала бранцям продукти харчування, а натомість іноді просила дружину згадуваного Лангера доглядати упродовж дня за її маленькою донькою, яку вона приносила до гетто вранці й забирала звідти ввечері. Цей випадок також свідчить, що охорона в гетто була не надто прискіпливою.

Одна з українських оповідачок пригадала, як єврейський хлопчик із гетто часто приходив до неї пасти корів, а в обмін отримував продукти, які носив до гетто своїм батькам⁹⁸.

⁹³ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 29 жовтня 2011 р.

⁹⁴ Dębski Włodzimierz. Wyjął sobie miasteczko. S. 396.

⁹⁵ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

⁹⁶ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 1.

⁹⁷ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

⁹⁸ Yahad-In Unum archives. Trip No. 12 UK. Witness No. 449. 30 March 2007.

Імовірно, йдеться про племінника Гелен Перел (Хаї Філлер)⁹⁹. Сергій Романюк розповів про єврейську дівчинку, яка пасла корови разом із ним для якоїсь із українських сімей. Можливо, така практика, коли діти бранців гетто працювали на християнських сусідів, в обмін діставали їжу й проносили її в гетто для дорослих, була досить поширеною в Кисилині. Соня Шерер зазначила про ще один спосіб отримання їжі від українських і польських сусідів: «...ми робили нитки голям, щоб вони робили пряжу»¹⁰⁰.

Отже, погоджуючись із думкою політолога та історика Євгенія Фінкеля, можемо припустити, що кисилинські євреї, щоб вижити в гетто, переважно вибирали для себе копінг-стратегію: намагалися впоратися з ситуацією, пристосовуючись до неї та шукаючи лазівки, які давали змогу обходити офіційні жорсткі обмеження¹⁰¹. Успішності такої стратегії сприяла готовність українських і польських сусідів євреїв іти на зустріч і брати участь у торгових взаєминах.

Дехто з євреїв намагався втекти з гетто, приховуючи свою ідентичність. Однак такі спроби переважно не були успішними. Наприклад, збереглася історія про те, як 20 бранців гетто намагалися втекти на примусові роботи до райху:

«— Були такі жиди, що теж втискалися туди, щоб їхати в Німеччину. Може дехто проїхав, а декого, знаєте, виказували.

— А хто виказував?

— Мужик іде... я знаю. Десь і підсиляли може, то ж в гурті такому, хто не знає. Казав мені той з Муковець, як посадили в вагони, то чоловік зо двадцять висадили з вагону жидів. Вони хотіли в Германію їхати на роботу, так як і наші»¹⁰².

⁹⁹ Helen Perel, Interview 1973, Part 1. Українська оповідачка Yahad-In Unum припустила, що цей хлопчик загинув під час ліквідації гетто, проте Гелен зазначила, що він пережив «акцію» і згодом просто пішов від української сім'ї до гетто Володимира-Волинського, вважаючи, що там буде безпечніше.

¹⁰⁰ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 1.

¹⁰¹ Finkel Evgeny. Ordinary Jews: Choice and Survival during the Holocaust. Princeton : Princeton University Press, 2017. Pp. 98–99.

¹⁰² Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

Отже, наявність серед місцевого населення тих, хто видавав ідентичність євреїв, ставала однією з перешкод для них на шляху до втечі.

Ліквідація кисилинського гетто

Близько 20 травня 1942 р. в генеральних округах Волинь-Поділля і Житомир почалася нова хвиля масових убивств, яка наприкінці літа зачепила чи не кожного єврея в Райхс-комісаріаті Україна. Влітку-восени 1942 р. відбулися наймасштабніші убивства євреїв у цьому регіоні.

Упродовж вересня було ліквідовано гетто у гебіті Горохів: у Берестечку — у перший тиждень вересня, в Локачах — 9 вересня (за іншими даними — 14 вересня), у Горохові — 14 вересня¹⁰³. Щодо дати ліквідації гетто в Кисилині є різні думки. Олександр Круглов пише, що це сталося 12 серпня. Проте, згідно з даними актів Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК), 12 серпня гетто оточили службовці шуцманшафту, 14 серпня гетто було ліквідовано¹⁰⁴. Про те, що розстріл міг відбутися в серпні, також зазначають Сергій Романюк (він наводить конкретну дату — 15 серпня) і Владзімеж Дембський¹⁰⁵.

Сергій Романюк у своїх свідченнях розповів про те, що перед ліквідацією кисилинського гетто там ширилися чутки про знищення гетто в Торчині: *«Було відомо. Вже в Торчині побили. І ще. Вже звіти повтікали, поприходили жиди. То було відомо»*¹⁰⁶. Те саме згадувала Соня Шерер: *«Але в останній шабат, коли ми мали йти додому, перевдягатися, ми працювали до полудню, і прийшла одна полька, і сказала — вона була в Торчині і розповіла, що там коїтьсья...»*¹⁰⁷.

¹⁰³ Encyclopedia of Camps and Ghettos. Pp. 1330, 1361, 1408.

¹⁰⁴ Ibid. P. 1379; Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). Ф. Р-7021. Оп. 55. Спр. 10. Арк. 15-17.

¹⁰⁵ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.; Dębski Włodzimierz. *Wyjął sobie miasteczko*. S. 397.

¹⁰⁶ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

¹⁰⁷ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 1.

Саме ця інформація спонукала Броню, сестру Соні, змінити стратегію виживання: вона одягнула красиву сукню і втекла з гетто. Гелен Перел про події напередодні ліквідації кишинівського гетто зазначила таке: «Отож одного дня 1942 року я втекла. Ми тоді знали, що вони оточили гетто в Володимирі, німці, й убивали євреїв. Це було, ми називали це погром. Через тиждень вони прийшли до нашого містечка»¹⁰⁸.

Отже, якщо в гетто в Кисиліні ширилася інформація про «акції» в Торчині та Володимирі, то його не могли ліквідувати 15 серпня 1942 р., адже гетто в Торчині знищили 23 серпня, а «акція» в Володимирі тривала з 1 до 15 вересня¹⁰⁹. Соня Шерер зазначила, що гетто в Кисиліні було ліквідовано 9 вересня¹¹⁰. Гелен Перел розповіла про те, що операція зі знищення почалася через тиждень після початку аналогічної акції у Володимирі, тож дата, яку назвала Соня Шерер, може цілком відповідати дійсності. Проте цю дату неможливо верифікувати з допомогою інших джерел. Однак оскільки, як уже зазначено, гетто у Берестечку, Локачах і Горохові ліквідували у першій половині вересня, то 9 вересня як дата знищення гетто в Кисиліні цілком уписується в хронологію ліквідаційних акцій у гебіті Горохів.

За три дні до масового розстрілу, як відомо з різних джерел, місцева допоміжна поліція оточила гетто¹¹¹. Службовець жандармерії Штурм поставив на території гетто кулемет і кілька разів, можливо для забави, обстріляв людей і будинки гетто. Після цього гетто перебувало під суворою охороною поліції.

Українські очевидці також згадували, що їх змусили викопати яму (приблизно 10×10 метрів)¹¹². Зокрема, такий наказ

¹⁰⁸ Helen Perel, Interview 1973, Part 1.

¹⁰⁹ Encyclopedia of Camps and Ghettos. Pp. 1484, 1497.

¹¹⁰ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 1.

¹¹¹ Dębski Włodzimierz. Było sobie miasteczko. S. 397; Encyclopedia of Camps and Ghettos. P. 1379.

¹¹² Yahad-In Unum archives, Trip No. 12 UK, Witness No. 449, 30 March 2007.

сільський старшина дав батькові Єви Вознюк¹¹³. Ті події детально описав Сергій Романюк:

«— Три дні яму копали. Там таку яму викопали, де вони побиті, що можна було і українців, і поляків і всі там влізли би. Викопали таку яму, і сходи зробили.

— Хто копав?

— Люди. Три села: Кисилин, Журавець і Твердиня. Солтис назначав по 20 чи 15 людей. Приходив і казав: “Ти маєш бути на таку годину в Кисилині, тут біля жандармерії, з лопатою, чи з кіркою”. А тут вже вони ввели, де копати. Сильно земля була тверда, глина. Не можна було викопати. Щось до двох чи трьох днів копали яму»¹¹⁴.

Сільський старшина Кисилина наказав двом місцевим українкам готувати їсти для групи німців, які вчиняли розстріли, та української допоміжної поліції, яка охороняла периметр¹¹⁵.

Євреїв вивозили з гетто на машинах, спочатку жінок і дітей, потім чоловіків. Розстріл тривав близько трьох годин¹¹⁶. Очевидно, що розстрілювали не лише німці, хтось зі службовців допоміжної поліції також виявив бажання долучитися: «А той, що стріляв, той був у гражданській формі. І, видно, він був українець. Бо він говорив по-українськи»¹¹⁷. Близько 15 місцевих селян (напевно, поляків і українців) були змушені чекати закінчення страти, після чого їм наказали закопати яму¹¹⁸. За результатами розслідування НДК, того дня загинули понад 500 євреїв¹¹⁹.

¹¹³ Аудіоінтерв'ю з Євою Кіндратівною Вознюк (Розмірською). 29 жовтня 2011 р.

¹¹⁴ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Аудіоінтерв'ю з Євою Кіндратівною Вознюк (Розмірською). 29 жовтня 2011 р.

¹¹⁹ У жовтні 1944 р. слідчий прокуратури Озютичеського району допитав трьох місцевих мешканців с. Кисилин і склав акт про розслідування вбивства «громадян єврейської національності», в якому зазначено про 500–550 загиблих. Один з опитаних, громадянин Гузь, 1892 р. н., розповів,

Один із польських свідків, слова якого наводить В. Дембський, так розповів про «акцію»:

«Через якийсь час німці почали вбивати євреїв... Пам'ятаю, як скликали чоловік з 15, мене теж. Нас повели за польський цвинтар. Там була недокопана яма, яку ми докопали. Вона мала розміри приблизно 5×20 м і мала похилий бік. Та яма знаходилася десь за 200 м від польського цвинтаря в напрямку Твердинь. Як ми завершили копати, то нас відвели десь метрів на 150 в бік. Саме тоді під'їхала машина з євреями. Вона була велика і крита брезентом. З ними було 30 німців. Висаджували євреїв по троє. Роздягали їх до гола (дехто був вкутаний в шматки одягу). Потім їх заводили в яму до самого її кінця. Один німець, що був одягнений в чорну форму, стріляв в них, а інші німці стояли навколо ями. І так по черзі по три людини. Вбивали навіть малих дітей... Це тривало до вечора... Потім німці посипали вбитих євреїв якимось білим порошком. Потім покликали нас і наказали засипати. Коли ми засипали їх крейдою, 30-сантиметровим шаром, то та крейда робилася червоною. Як ми повністю засипали, то зрівняли, аби не було й сліду»¹²⁰.

Одяг євреїв відсортували ще на місці розстрілу: *«Що там краще, то хтось забрав, а решта звезли, і там воно було»¹²¹*. Найкращі речі зазвичай забирали німці. Потім наставала черга службовців шуцманшафту й сільського старшини, а вже після них у речах дозволяли пошукати собі щось необхідне копачам могили. Це була певна матеріальна компенсація за участь у «акції», яку окупаційна влада застосовувала повсюдно. Ймовірно, після ліквідації гетто районна управа в Озютичах за розпорядженням німців влаштувала розпродаж єврейської нерухомості: *«Начали німці продавати хати, хто хтів купити. По дешовке...»¹²²*.

що могила була 12 метрів завдовжки й 6 метрів завширшки. В акті НДК зроблено хибний висновок про те, що гетто в Кисиліні було створено влітку 1942 р., а також, як уже згадано, напевно зазначено неправильну дату розстрілу (15 серпня) (ДАРФ. Ф. 7021. Оп. 55. Спр. 10. Арк. 16–16 зв., 17 зв.; ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 1. Спр. 193. Арк. 4).

¹²⁰ Dębski Włodzimierz. *Wyjął sobie miasteczko*. S. 397.

¹²¹ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

¹²² Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 29 жовтня 2011 р.

ВИЖИВАННЯ ВЦІЛІЛИХ

За спогадами Гелен Перел, під час оточення гетто місцева поліція за хабарі дозволяла деяким євреям утекти¹²³. Напередодні розстрілу втекти з гетто змогла й Соня Шерер. За даними польських дослідників Семашків, вдалося вибратися близько 20 особам, серед них були сім'я фотографа Ривіна Фрішберга, скляр Ліхта, Йошко Вольфрам, Іда Соборовська¹²⁴, дружина лікаря Абрама Верніка із сином Броніславом та Авраам Райс із сім'єю¹²⁵.

Перед уцілілими втікачами поставало питання, як діяти далі, щоб вижити. Найперше, що спадало їм на думку, — звернутися по допомогу до українських або польських сусідів. Про такі випадки згадують місцеві українці Єва Вознюк і Сергій Романюк (на горищі в домі останнього ховався майже два тижні місцевий єврей Берко)¹²⁶.

Проте така стратегія виживання часто давала збої. Гелен Перел після втечі з гетто спершу пішла до знайомої польки, проте ця жінка була страшенно налякана «акцією» й попросила дівчину піти. Відтак Гелен звернулася по допомогу до знайомого поляка, однак він лише дав хліба «і сказав: «Йди геть! Ми боїмося!»»¹²⁷. Упродовж тижня вона поневірялася, таємно пробираючись до хлівів і клунь українських і польських односельців. Коли паніка, спричинена масовим розстрілом, трішки вщухла, Гелен знову повернулася до тієї польської жінки, що раніше обіцяла допомогу, і ще багато місяців переховувалася у неї, аж до початку

¹²³ Helen Perel, Interview 1973, Part 1.

¹²⁴ Ймовірно, це дружина аптекаря Соборовського, якого свого часу радянська влада перевела в Кисилин із Локачів.

¹²⁵ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich... S. 159–160.

¹²⁶ Аудіоінтерв'ю з Євою Кіндратівною Вознюк (Розмірською). 29 жовтня 2011 р.; Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 29 жовтня 2011 р.

¹²⁷ Helen Perel, Interview 1973, Part 1.

українсько-польського протистояння в регіоні в 1943 р.¹²⁸ Ці події змусили її змінити стратегію порятунку й довіритися полякам, яких тепер також переслідували, та йти разом із ними до міста й приховувати власну ідентичність без належних документів¹²⁹. Їй пощастило злитися з натовпом, однак Гелен постійно відчувала тривогу. Почувши про те, що в одному з сусідніх лісів переховуються євреї, одразу вирішила приєднатися до них. У лісах вони натрапили на групу УПА, у якій був єврейський лікар. Напевно, у цей час члени УПА використовували вцілілих єврейських ремісників, беручи їх до своїх лав. Проте, за словами Гелен, цей лікар попередив її, що їхню групу не вважають у загоні корисною і хочуть убити. Вони змогли вчасно втекти і зрештою дожили до приходу Червоної армії в 1944 р. Переховуючись у лісі, Гелен також стикалася з тим, що окремі селяни радо видавали місця схованок євреїв за кілограм цукру¹³⁰.

Схожі стратегії виживання після втечі з гетто використовувала й Соня Шерер. На неї чатували такі самі небезпеки: службовці шуцманшафту, українсько-польське протистояння, налякані сусіди, що боялися надати притулок, і зрадливі сусіди, які були ладні видати місце переховування євреїв за невелику винагороду. Щоправда, Соні не пощастило так, як Гелен Перел: на її шляху не трапилася знайома, готова впродовж багатьох місяців надавати їй притулок. Так було у більшості вцілілих: дуже мало їхніх християнських сусідів ладні були ризикувати власним життям і життям рідних задля порятунку євреїв.

Упродовж п'яти днів після ліквідації гетто Соня переховувалася в околицях містечка й лісах. Зрештою дівчина натрапила на знайому єврейку з Озютичів, і разом вони звернулися по допомогу до однієї польської сім'ї, відтак вирішили повернутися до лісистій місцевості поблизу рідного села Соні.

¹²⁸ Helen Perel, Interview 1973, Part 1.

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Ibid.

Неподалік Береська була розташована німецька колонія Маринків. Більшість німецьких колоністів виїхали звідти до Німеччини в 1940 р. Ще до нацистської окупації їхні помешкання зайняли українці (як місцеві, так і з території Надбужжя) та поляки. Соня і її супутниця з Озютичів вирішили влаштувати бункер у лісі поблизу Маринкова. Вони звернулися по допомогу до знайомого сільського старшини з Береська, який свого часу інформував їх про необхідність переселитися до гетто в Кисилині. Побачивши на своєму подвір'ї єврейок, цей чоловік, за словами Соні, *«одразу ж вийшов з рушницею і схопив її за руку, а мені вдалося втекти, це була ніч, і він не побачив, була темрява, єгипетська темрява, хмари... Я почала бігти, він стріляв позаду мене...»*¹³¹. Соні дивом удалося врятуватися від рук цього «сумлінного виконавця обов'язків».

Упродовж кількох днів дівчат переховував у своїй коморі мешканець Маринкова, знайомий Соні¹³². Проте перебувати довго на одному місці було небезпечно, та й місцеві дуже боялися надавати притулок уцілілим упродовж тривалого часу. Надалі Соню прихистив колишній покупець її батька¹³³. Згодом їй вдалося знайти жінку, яка в обмін на матеріальні цінності, що залишилися від батьків Соні, погодилася кілька місяців надавати їй притулок¹³⁴.

Одного холодного вечора Соня Шерер благала під вікном ще однієї знайомої селянки впустити її бодай на одну ніч. Жінка погодилася лише після того, як Соня пообіцяла їй віддати шматок тканини, що в неї був: *«Коли вона побачила цю тканину – то вже інша гойка – погодилась, взяла цю тканину і сказала “заходьте”»*¹³⁵. Ця жінка нібито була мамою одного з бійців УПА. Надалі вона вже безоплатно впродовж тривалого часу надавала Соні та її супутниці з Озютичів допомогу. Проте якось ця жінка розповіла дівчатам, що

¹³¹ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 2.

¹³² Ibid.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Ibid.

у Торчині поліція розстріляла українця за допомогу євреям. Вона була дуже налякана, а дівчата не знали, чого їм очікувати. Вже наступного дня до них із обшуком прийшли службовці поліції. Вони одразу ж виявили Соню та її супутницю, відвели їх до лісу і розстріляли. Соні дивом удалося вижити: куля влучила їй у голову й не зачепила життєво важливі ділянки мозку. Цілком імовірно, що жінка була так нажахана, що вирішила видати Соню і її супутницю поліції, аби уникнути покарання за допомогу євреям.

Деякий час Соня переховувалася в знайомого українця Сидора, який також мешкав у Маринкові. Пізніше вона зверталася по допомогу до ще кількох знайомих українців, які радо ділилися з нею продуктами. Згодом вона переховувалася з групою вцілілих євреїв. Українські селяни приносили їм їжу до лісу. Якось один із них запропонував Соні роботу в обмін на їжу, й вона погодилася¹³⁶. Останні тижні до приходу Червоної армії Соні довелося приховувати свою ідентичність, вдаючи «Зоську з Київщини», яка втекла з примусової праці в Німеччині.

Отже, євреї здебільшого переховувалися у найближчому лісі, час від часу приходячи до місцевих жителів за продуктами харчування і теплим одягом. У деяких випадках додатковим, якщо не вирішальним, стимулом для надання допомоги євреям була наявність в утікачів якихось матеріальних цінностей, якими вони могли би розрахуватися з неєвреями. Проте більшість населення Кисилина страшенно боялася допомагати євреям. Коли до сім'ї Сергія Романюка одразу після ліквідації гетто в Кисилині прийшов їхній знайомий Берко, вони були дуже налякані: «Берко, хоч не йди [сюди більше], змилуйся Боже. Хтось побачить, і доложе, як наїдуть». Берко каже: «Я вже більше не прийду». І пішов»¹³⁷.

Про страх місцевих селян згадувала і Єва Вознюк, батьки якої також часто впускали вночі знайомих євреїв і давали їм їжу: «І тії жиди, дехто втік, ну то куди ж ти втік? В ліс пошов... Вночі прийде, стукає “Кондрат”, ну бо свої ж жиди, ну

¹³⁶ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 2.

¹³⁷ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

люди ж такі самі. Ми і дружили, й ходили, і рятували їдне другого. Ну батько вчинить, Боже ж воно ж прийшло змерзло, серед ночі, сидить. А страшно ж тримати. Як побачать, що в тебе жид, то й тебе ще заб'є німець... Холодно, змерз, "Кондрат, дай закурити, я ще поседжу та й під кібені матері [ніду]"»¹³⁸.

Врешті-решт більшість із тих євреїв, що переховувалися, знаходили окупанти або місцева поліція. Подекуди поліцейські вдавалися й до сексуального насильства. Зокрема В. Дембський згадав чутки про дружину кравця жіночого одягу, єврейку на прізвище Цукер. Її схопив український поліцай у лісі біля Озютичів і пообіцяв не вбивати, якщо вона йому віддасться. Жінка погодилася, а пізніше люди знайшли її та дитину, заколотих багнетом. Золоті зуби в жінки було вирвано. «Так само, — писав В. Дембський, — була вбита разом з сином... єврейка Вернік, яка взагалі не була схожою на єврейку. Видав її расову приналежність п'ятирічний чорний, кучерявий син Броніслав»¹³⁹.

Участь у «полюванні» на вцілілих євреїв брали не тільки службовці поліції, а й, зокрема, представники місцевої адміністрації. Із розповіді Соні Шерер дізнаємося про сільського старшину Береська, який ревню виконував покладені на нього обов'язки й мало власноруч не вбив Соню. Саме сільським старшинам в усіх селах місцеві жителі мали повідомляти про факти виявлення євреїв. Солтиси рідко брали участь у розправі над жертвами, частіше зверталися по допомогу до поліції або жандармерії. Проте траплялися й випадки, коли сільські старшини допомагали євреям переховуватися. Загалом усе залежало від їхньої особистої позиції та рівня страху перед покаранням.

Ще одна група службовців, які часто виявляли бункери євреїв у лісах, — це лісники. Зокрема, Сергій Романюк переповів історію про те, що їхній лісник Петро Парфенюк начебто видав велику групу з 20 євреїв, які одразу після

¹³⁸ Аудіоінтерв'ю з Євою Кіндратівною Вознюк (Розмірською). 29 жовтня 2011 р.

¹³⁹ Dębski Włodzimierz. Było sobie miasteczko. S. 398.

ліквідації кисилинського гетто переховувалися неподалік у лісах¹⁴⁰. Бруталізація спільноти допоміжної поліції та готовність сільських старшин, лісників і окремих українських і польських селян (які не становили більшості) доносити інформацію про місця сховку — це та формула насильства, через яку лише кілька вцілілих після ліквідації гетто євреїв дожили до 1944 р.

Ще складніше було виживати євреям, коли на Волині розгорнулися етнічні чистки поляків та відплатні акції польського підпілля. УПА ініціювала цей конфлікт із метою забезпечити українську етнічну гомогенність регіону. У 1943 році, як розповідає Сергій Романюк, «українці пішли в підпілля. Покинули німця, пішли в ліс»¹⁴¹. Отже, поблизу Кисилина утворилася група УПА, до якої належали, зокрема, й колишні службовці шуцманшафту. 1 липня 1943 р. в неділю загін УПА вчинив напад на поляків Кисилина, коли майже 180 осіб перебувало на службі в костелі. У результаті протистояння загинуло близько 90 поляків, решта зачинилася в стінах плебанії та оборонялася¹⁴². Про ці події розповіли вцілілі євреї¹⁴³, українці¹⁴⁴ й поляки¹⁴⁵. Відтоді польським і українським рятувальникам євреїв загрозували напади з обох сторін під час розпочатого УПА українсько-польського протистояння на Волині.

¹⁴⁰ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р. Сергій Романюк розповів про це зі слів інших людей. З інших джерел відомо, що мешканець Кисилина на ім'я Петро Парфенюк допомагав місцевим полякам уціліти під час розгортання українсько-польського протистояння. За це члени УПА вбили його батьків і брата Павла. Якщо йдеться про ту саму особу, це промовисте свідчення того, що люди поводитися по-різному в жорстоких умовах воєнного часу. Докладніше про це.: Piotr Parfeniuk (1904–1993). Instytut Pileckiego. URL: <https://instytutpileckiego.pl/pl/medal/odznaczeni/piotr-parfeniuk>

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich... S. 160.

¹⁴³ Helen Perel, Interview 1973, Part 2; Sonya Sherer, Interview 17221, Part 2.

¹⁴⁴ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

¹⁴⁵ Dębski Włodzimierz. Było sobie miasteczko; Документальний фільм «Było sobie miasteczko», URL: <https://youtu.be/6bl7oprPowA>

Позиція бійців УПА щодо «єврейського питання» часто залежала від того, як конкретні командири ставилися до євреїв, чи вважали їх «ворожим елементом». Значна частина бійців УПА, що діяли поблизу Кисилина, могла бути в минулому службовцями допоміжної поліції, які допомагали реалізовувати Голокост. Імовірно, це позначилося на їхньому дегуманізованому ставленні до євреїв як до жертв, що мають загинути. Соня Шерер розповідала: «Раптом ці українці, бандерівці... вони навіть розклеїли на деревах повідомлення: хай всі євреї приходять до них, і вони не зроблять їм нічого поганого. Зима, холод – вони й прийшли до тих українців, до бандерівців, а вони їх усіх розстріляли. Пройшов десь місяць, я не знаю, мені розповіли, що їх усіх вбили»¹⁴⁶. Ця історія перегукується з наведеними вище спогадами Гелен Перел про те, що бійці УПА поблизу Кисилина використовували працю окремих єврейських ремісників, що були для них корисними, але хотіли вбити решту євреїв. Схожу історію про роботу євреїв на УПА розповідає й український очевидець Сергій Романюк¹⁴⁷. Найпевніше, у 1944 р. з наближенням Червоної армії УПА вбила і більшість тих єврейських ремісників, працю яких раніше використовувала. Їх могли вважати незручними свідками та загрозою для конспіративної діяльності вже під повторною радянською окупацією.

Хоч би до яких стратегій порятунку вдавалися вцілілі євреї Кисилина, рівень виживання в краї був надзвичайно низьким, насамперед через перебування поряд службовців допоміжної поліції та німецької жандармерії. Поліція часто прочісувала ліси, шукаючи втікачів, і швидко реагувала на будь-яку інформацію про місце їх перебування. Як засвідчив Сергій Романюк, «бардзо ж боялися, ну 25 поліціянтів десь в селі... І люди боялися щоб хтось не доказав. А були люди, що переховували десь от я читаю по газетах. А в нас ніхто не переховував»¹⁴⁸. Євреї часто знаходили розуміння й підтримку

¹⁴⁶ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 2.

¹⁴⁷ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

¹⁴⁸ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 29 жовтня 2011 р.

в польських і українських сусідів, однак останні рідко виявляли готовність допомагати на системній основі через велику загрозу для їхніх сімей. А окремі місцеві жителі видавали місця переховування євреїв. Тож, зважаючи на всі ці чинники, лише кілька євреїв змогли пережити війну.

ПОВОЄННЕ ЖИТТЯ

Повернення до рідних місць і рішення про еміграцію

Унаслідок Голокосту й подій українсько-польського протистояння населення с. Кисилин наприкінці війни стало суто українським. За підрахунками радянських органів обліку населення, станом на 1 вересня 1944 р. у Волинській області серед загальної кількості населення у 573 474 осіб залишалося лише 594 євреї¹⁴⁹.

Багато з тих євреїв, кому пощастило вціліти, залишали свої містечка і прямували після війни через Польщу, Німеччину, Австрію та Італію до Канади, США або згодом до Палестини. Гелен Перел після приходу Червоної армії не захотіла повертатися в Кисилин навіть на один день: «...це було дуже небезпечно, там були бандерівці¹⁵⁰. Навіть росіяни

¹⁴⁹ ДАВО. Ф. Р-295. Оп. 2. Спр. 424. Арк. 3.

¹⁵⁰ «Бандерівцями» очевидці називали як бійців УПА, так і членів підпільних структур ОУН (б) та інших українських підпільних організацій, які діяли під час Другої світової війни. Це певний збірний образ, що сформувався в пам'яті вцілілих. Позиція ОУН (б), УПА, Поліської січі тощо стосовно «єврейського питання» часто варіювалася залежно від підрозділу й періоду (окремі підрозділи УПА спочатку вбивали євреїв, згодом майже відмовлялися від цієї практики й у 1944 році з наближенням радянської армії знову поверталися до вбивств євреїв уже як незручних свідків в очікуванні повторної радянської окупації краю). Загалом у більшості єврейських свідчень підрозділи українського націоналістичного підпілля чітко трактовані як загроза.

боялися йти туди»¹⁵¹. Гелен поїхала до Любліна, відтак — до Лодзя і Відня. Вона досить швидко отримала еміграційні документи до Канади й переїхала туди вже в 1945 р.

А от Соня Шерер не побоялася повернутися до села Береськ. Зокрема тому, що там на зберіганні в нееврейській сім'ї залишилися речі її батьків: «Вони сказали: все згоріло. І справді була пожежа. Але деякі речі залишилися, вони їх повернули. Може, ще щось було — але що я могла?»¹⁵². Соня вирішила написати заяву до радянських силових структур, щоби покарали тих мешканців Береська, які видавали євреїв або ж в інший спосіб були причетні до їхньої загибелі, зокрема сільського старшину. Однак подальші події були невтішні: «Через тиждень я знову прийшла до того села, і одна гойка з Кресті, тієї відомої родини, сказала мені, що всіх відіслали до Сибіру. Це було їх “Ми відплатимо”: їх не вбили, а відіслали до Сибіру»¹⁵³. Глибоке розчарування через неспівмірність злочинів і покарання винуватців, мабуть, стало не останнім чинником, що спонукав Соню до еміграції в Палестину.

Соня поїхала до Польщі й деякий час перебувала в Любліні. Там вона одружилася з Бені Шерером, і подружжя переїхало до Італії в один із таборів для переміщених осіб. Соня завагітніла й завдяки цьому отримала першочергове право оселитися в Палестині. Подорож кораблем тривала близько двох тижнів. Її чоловік зміг прибути лише через два з половиною місяці. Вони оселилися в кібуці «Масорек». Ніхто з місцевих євреїв, яких оминув Голокост, не хотів слухати розповіді про цю трагедію, тому Соні доводилося мовчати. Серед більшості панував настрій, орієнтований на боротьбу за незалежність, адже наближалася війна за Ізраїльську державу. Впродовж багатьох років життя Соні було вкрай непростим. «У Бені не було роботи, бо там ще були англійці... З маленькою дитиною... Замість того, щоб йти вчитися, вивчати мову, я мала працювати, щоб підтримувати

¹⁵¹ Helen Perel, Interview 1973, Part 2.

¹⁵² Sonya Sherer, Interview 17221, Part 3.

¹⁵³ Ibid.

хазайство», — згадувала про свої перші роки в Ізраїлі Соня Шерер¹⁵⁴. Про свій травматичний досвід Соня постійно розповідала дітям, а згодом — онукам. Саме вони й спонукали її дати свідчення Фонду Шоа в 1996 р.

Далеко не останню роль у рішенні вцілілих євреїв про еміграцію відіграла політика СРСР. Вони відчували тиск з боку нової влади та її прагнення контролювати їхнє життя. Волинські органи НКВС у листопаді 1945 р. завели справи на кількох євреїв через нібито обставини їхнього виживання під час окупації¹⁵⁵.

Емігрувати вирішили не лише Соня Шерер і Гелен Перел, які мали вкрай травматичний досвід виживання в окупованому Кисиліні. Бетті Варшавська¹⁵⁶ і Полін Саль (уроджена Полін Шустер)¹⁵⁷, які евакуювалися перед Голокостом, вирішили також не повертатися в Кисилін і поїхати за кордон. Для всіх цих людей еміграція не була простим шляхом, адже потребувала зусиль, терпіння й готовності починати життя з нуля.

Пам'ять про Голокост у Кисиліні

На жаль, немає інформації про те, що хто-небудь із німецьких винуватців Голокосту в Кисиліні, зокрема службовці жандармерії, був покараний. Містечко не фігурує в базі даних повоєнних судових процесів на території Німеччини¹⁵⁸. Наразі також не вдалося знайти інформацію про те, що службовці допоміжної поліції були фігурантами повоєнних кримінальних справ. Тож їхня доля залишається нез'ясованою. Можливо, нікого з них також ніколи й не притягнули до відповідальності.

¹⁵⁴ Sonya Sherer, Interview 17221, Part 3.

¹⁵⁵ Дповідна записка Управління НКДБ Волинської області начальнику управління НКДБ УРСР від 14 листопада 1945 року (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 79).

¹⁵⁶ Betty Warshawsky, Interview 10820.

¹⁵⁷ Pauline Sahl, Interview 10777.

¹⁵⁸ Justiz und NS-Verbrechen. URL: <https://junsv.nl/westdeutsche-gerichtsentscheidungen/suchen>

Через події Голокосту травматичний досвід пережили не лише євреї, а й уся мультиетнічна спільнота Кисилина. «...Я не раз казав, що село прокляли... Буває так, що часом кругом дощі йдуть, а в нас нема. Я кажу, “бо то жиди прокляли за те, що їх ніхто не переховав”», — розмірковав Сергій Романюк¹⁵⁹. Розповідаючи про чоловіка, який може добре пам'ятати події Голокосту, Галина Ковтонюк зазначила: «...він не скаже. Він боїться, він ще з тих часів заляканий якийсь»¹⁶⁰.

Єва Вознюк дуже промовисто зазначила про події Голокосту й українсько-польського протистояння в Кисилині: «...свої ж люди і поляки свої і жиди свої були і ми всі свої. І жили ж добре...»¹⁶¹. Зовнішні сили (німці та, ймовірно, УПА) принесли до традиційної спільноти, яка жила в умовах етнічного пограниччя, етнічні чистки й геноцидну політику, які були неприйнятними для місцевих мешканців. Проте майже завжди була меншість (або навіть одиниці), готова долучитися до цього процесу. На підставі їхніх вчинків ми не можемо висновувати про поведінку всієї спільноти або характер міжетнічних відносин. Однак ця меншість впливала на тональність динаміки насильства в умовах воєнного хаосу.

Радянська політика жодним чином не сприяла проговорюванню травматичних подій і формуванню належної культури пам'яті, що дала б змогу бодай частково «подолати» тягар минулого. У СРСР не було місця пам'яті про Голокост. Місце розстрілу близько 500 дітей, жінок і чоловіків із гетто в Кисилині заросло терном¹⁶², а потім у радянському колгоспі цю територію вирішили використовувати для сільськогосподарських потреб. Сергій Романюк, який працював тоді трактористом, боявся орати в тому місці, де було закопано сотні тіл убитих єврейських сусідів. Його колеги також

¹⁵⁹ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 29 жовтня 2011 р.

¹⁶⁰ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

¹⁶¹ Аудіоінтерв'ю з Євою Кіндратівною Вознюк (Розмірською). 29 жовтня 2011 р.

¹⁶² Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

не наважувалися турбувати спокій загиблих. Тому невеликий острівець землі довго кидався в очі посеред колгоспного поля як німий свідок трагічних подій. Так тривало до кінця 1960-х років, поки керівництво колгоспу зрештою не наказало виорати цю ділянку¹⁶³. Двоє місцевих чоловіків, Сергій Романюк і Сафрон Савчук, які добре знали про трагічні події в Кисилині під час Другої світової війни, були змушені виконати це злочинне розпорядження: знищити пам'ять про жертв Голокосту в містечку за наказом радянського колгоспного керівництва. Ймовірно, це стало черговою травмою для тих людей, які пам'ятали євреїв не як абстракцію, а як реальних людей, що жили по сусідству.

Більшість єврейських будинків було розпродано ще під час нацистської окупації або розібрано пізніше на будівельні матеріали. Проте залишки деяких домівок досі залишаються в Кисилині, за словами Галини Ковтонюк: «...де Стецьки живуть. Там ще навіть пороги є жидівські»¹⁶⁴.

У 1991 році на місці розстрілу групи чоловіків 19 серпня 1941 р. в саду поблизу руїн палацу Олізара та колишніх будинків допоміжної поліції було споруджено невеликий пам'ятник. Пізніше на цьому місці поставили хрест. Символічно, що на меморіальному знаку було викарбовано лише імена двох українських комуністичних активістів — Костянтина Базюка та Микити Козачука. Вбиті нацистською владою нібито за прихильність до комунізму кілька десятків євреїв — залишилися безіменними.

29 червня 2015 р. в полі поблизу Кисилина було відкрито меморіал убитим там близько 500 євреям Кисилина й навколишніх сіл. У межах реалізації проекту «Захистимо пам'ять» із коштів Міністерства закордонних справ Німеччини було розпочато дослідження історії Голокосту в Кисилині й побудовано меморіал. Концепцію розробили архітектори Аріна Агеєва і Дмитро Жуйков: «Меморіал у Кисилині являє собою ділянку у понад 400 квадратних метрів, покриту щебенем, яка розташована посеред, здавалось би, безкі-

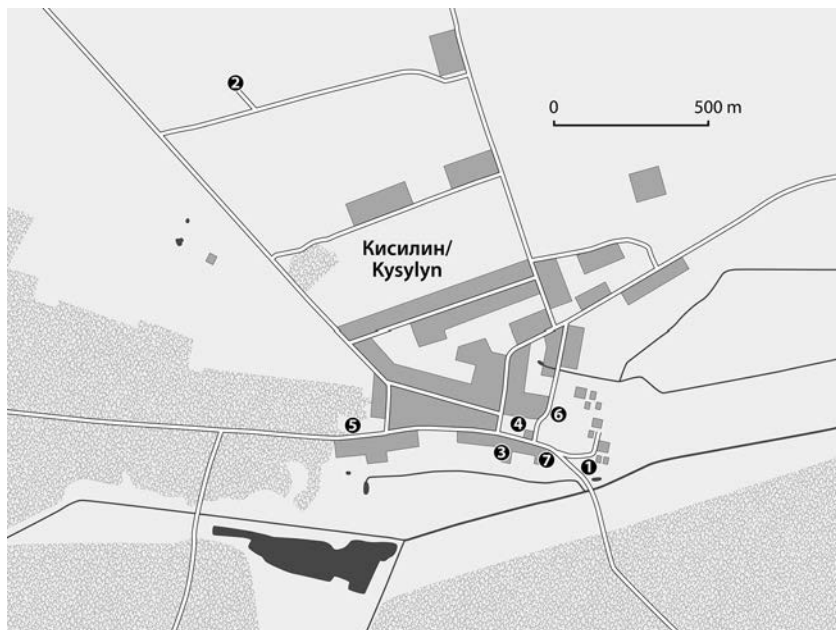
¹⁶³ Інтерв'ю з Сергієм Павловичем Романюком. 2015 р.

¹⁶⁴ Аудіоінтерв'ю з Галиною Костянтинівною Ковтонюк. 2015 р.

нечних польових просторів. Сіра поверхня покритої щебенем площі вирізняється на фоні інтенсивних кольорів навколишніх ланів: квітучих луків навесні та влітку. Від ґрунтової дороги до меморіалу веде стежка завдовжки близько ста метрів. Місце поховань огорожено дерев'яними стовпчиками. Поруч із масовим похованням є просторе місце для сидіння, яке запрошує присісти і задуматися про те, що говорять пам'ятний напис та інформаційна стела з відомостями про життя і вбивство єврейської громади Кисилина».

З 2020 р. до кінця 2023 р. проект тривав під назвою «Мережа пам'яті»¹⁶⁵. Його учасниками є місцева бібліотека та ЗЗСО «Кисилінська гімназія». У 2023 році в селі було відкрито Музей Кисилина. У межах проекту «Мережа пам'яті» наприкінці 2023 р. було підтримано місцеву ініціативу: оновлено паркан навколо могили вбитих чоловіків у селі та встановлено там інформаційну таблицю. Ця публікація також покликана сприяти осмисленню і збереженню місцевої історії.

¹⁶⁵ <https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

1 – Руїни палацу Олізара. У будинках поруч під час німецької окупації була комендатура допоміжної поліції, у саду – місце вбивства 50 чоловіків у 1941 р. 2 – Меморіал жертвам Голокосту. 3 – Місце колишньої синагоги. 4 – Місце колишнього ринку. 5 – Єврейське кладовище. 6 – Аптека, під час німецької окупації – німецька жандармерія. 7 – Місце поховання польських громадян, убитих у 1943 р.

Present-day map of Kysylyn: 1 – The ruins of Olizar Palace. During the German occupation the buildings next door housed the office of the commander of the auxiliary police. Fifty men were executed in the garden in 1941. 2 – Holocaust memorial. 3 – The site of the former synagogue. 4 – The site of the former market. 5 – Jewish cemetery. 6 – Pharmacy, during the German occupation the German gendarmerie post. 7 – The graves of Polish civilians murdered in 1943.

Фото членів єврейської громади Кисилина часів Першої світової війни, деякі з них із молитовними хустками. Серед чоловіків — тато і дядько Гелен Перел (уроджена Хая Філлер).

Members of the Jewish community of Kysylyn during World War I, some of them wearing prayer shawls. Among the men are the father and uncle of Helen Perel (née Chaia Filler).

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Perel, Testimony 1973, 1995

Гелен Перел (Хая Філлер) (дівчинка в білій сукні) із батьками, сестрами й братами. Кисилін у міжвоєнний період. Усі зображені на фото, окрім Гелен, загинули під час Голокосту.

Helen Perel (Chaia Filler) (the girl in the white dress) with her parents, sisters and brothers. The photo was taken in Kysylyn in the interwar period. Everyone in the photo, except Helen, died in the Holocaust.

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Perel, Testimony 1973, 1995

Гелен Перел (Хая Філлер) із татом Пінхасом і мамою (ім'я невідоме). Кисилин, напередодні Другої світової війни.

Helen Perel (Chaia Filler) (centre) with her parents. Her father's name was Pincus Filler. Her mother's name is not known. The photo was taken in Kyslyn just before World War II.

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Perel, Testimony 1973, 1995

Гелен Перел із чоловіком Менделем (у першому ряду) одразу після одруження. Табір для переміщених осіб в Австрії (назва невідома). 1946 р.

Helen Perel with her husband Mendel (in the first row) immediately after their marriage. The photo was taken at an unidentified displaced persons camp in Austria in 1946.

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Perel, Testimony 1973, 1995

Гелен Перел єдина зі своєї сім'ї пережила Голокост у Кисилині, переховуючись у знайомій польки, а згодом — у лісах поблизу Кисилина. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії. Маямі, 1995 р.

Helen Perel was the only one of her family to survive the Holocaust in Kysylyn, hiding with a Polish woman she knew, and later in the forests near Kysylyn. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Miami, 1995.

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Perel, Testimony 1973, 1995

Соня Шерер (дівоче прізвище Ейзен) вціліла під час Голокосту, переховуючись у лісах поблизу рідного села Береськ, що неподалік Кисилина. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії. Хайфа, 9 липня 1996 р.

Sonya Scherer (née Eisen) survived the Holocaust, hiding in the woods near her native village of Beresk, which is not far from Kysylyn. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Haifa, 9 July 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Sonya Scherer, Testimony 17221, 1996

Бетті Варшавська (уроджена Баття Померанц) пережила Голокост завдяки тому, що евакуювалася в 1941 р. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії. Тусон, 4 січня 1996 р.

Betty Warshawsky (née Batia Pomerantz) survived the Holocaust by evacuating in 1941. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Tucson, 4 January 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Betty Warshawsky, Testimony 10820, 1996

Члени сіоністської організації «Дрор» у Кисилині. Бетті Варшавська (Батья Померанц) — третя ліворуч у першому ряду. 1929 р.

Photo of members of the Zionist organisation “Dror” in Kyslyyn, 1929. Betty Warshawsky (Batya Pomerantz) is third on the left in the front row.

© VHA USC Shoah Foundation, Betty Warshawsky, Testimony 10820, 1996

Члени сіоністської організації «Дрор». Кисилін, 1930-ті рр.

Photo of members of the Zionist organisation "Dror" in Kyslyn, 1930s.

© VHA USC Shoah Foundation, Betty Warshawsky, Testimony 10820, 1996

Бетті Варшавська (Баття Померанц) (перша праворуч унизу) після засідання читацького клубу сіоністської організації «Дрор». Кисилин, 1937 р.

Betty Warshawsky (Batya Pomerantz) (bottom row, first on the right) after a meeting of the book club of the Zionist organisation "Dror". Kysylyn, 1937.

© VHA USC Shoah Foundation, Betty Warshawsky, Testimony 10820, 1996

Сергій Романюк був очевидцем подій Голокосту в Кисилині. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для архіву УЦВІГ. Кисилин, 2011 р.

Serhiy Romanyuk, an eyewitness to the events of the Holocaust in Kysylyn. The photo was taken during the recording of an interview for the archive of the Ukrainian Center for Holocaust Studies (UCHS). Kysylyn, 2011.

© Архів УЦВІГ, Сергій Романюк, 2011

Єва Вознюк із Кисилина була очевидцею Голокосту. Її батьки часто допомагали вцілілим євреям із їжею, проте боялися надати притулок на довгий період. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для архіву УЦВІГ. Кисилин, 2011 р.

Eva Voznyuk from Kysylyn, an eyewitness to the Holocaust. Her parents often helped Jewish survivors by giving them food, but were afraid to provide shelter for a long period. The photo was taken during the recording of an interview for the archive of the UCHS. Kysylyn, 2011.

© Архів УЦВІГ, Єва Вознюк, 2011

Галина Ковтонюк, дочка вбитого Костянтина Базюка, очевидиця драматичних подій часів німецької окупації. Кисилин, 2017 р.

Halyna Kovtonyuk, whose father Kostyantyn Bazyuk was murdered; she was an eyewitness to the dramatic events during the German occupation. Kysylyn, 2017.

© Андрій Усач, 2017

Місце поховання групи чоловіків, розстріляних нацистами 19 серпня 1941 р. У 1991 р. на цьому місці було встановлено пам'ятник, пізніше — дерев'яний хрест. Кисилин, травень 2023 р.

The burial site of a group of men shot by the Nazi authorities on 19 August 1941. In 1991 a monument to those killed was erected on this site, and later a wooden cross. Kysilyn, May 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

На пам'ятнику зазначено імена двох убитих українців (Базюк Костянтин Якович і Козачук Микита Архипович) і кількість убитих євреїв (48 осіб). На жаль, жодного імені вбитих євреїв наразі не задокументовано і не встановлено. Ймовірно, більшість загиблих тут становили чоловіки від 14 до 60 років. Кисилин, травень 2023 р.

The names of the two murdered Ukrainians – Bazyuk Kostyantyn Yakovych and Kozachuk Mykyta Arkhyrovych – and the number of Jews killed – 48 people – are indicated on the monument. Unfortunately, not a single name of the murdered Jews has been documented or identified to date. It is thought that most of the dead here were men aged 14 to 60. Kysylyn, May 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

Мешканці Кисилина вшановують пам'ять односельчан, які загинули під час нацистської окупації. 29 червня 2015 р.

Residents of Kysylyn honour the memory of fellow villagers who died during the Nazi occupation. Kysylyn, 29 June 2015.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

Єдина вціліла мацева з єврейського цвинтаря Кисилина, 2016 р.
The only remaining matzevah from the Jewish cemetery in Kysylyn, 2016.

© Андрій Усач, 2016

29 червня 2015 р. поблизу Кисилина було відкрито меморіал пам'яті близько 500 єврейських дітей, жінок і чоловіків із місцевого гетто. Меморіал побудовано у межах проекту «Захистимо пам'ять» із коштів Міністерства закордонних справ Німеччини. Після війни місце розстрілу було пусткою й обросло тереном, а потім у колгоспі його перетворили на сільськогосподарське поле. Кисилин, 2015 р.

On 29 June 2015, a memorial in memory of about 500 Jewish children, women and men from the Kysylyn ghetto was opened near Kysylyn. It was built as part of the “Protecting Memory” project and funded by the German Federal Foreign Office. The memorial restored memory and protected the former place of execution, which after the war remained empty and became overgrown with weeds, and was later transformed by a collective farm into agricultural land. Kysylyn, 2015.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

На відкритті меморіалу 29 червня 2015 р. були присутні мешканці села й гості. Учні місцевої школи регулярно відвідують місце пам'яті. Кисилін, 2015 р.

The memorial opening ceremony on 29 June 2015 was attended by numerous residents of the village and guests. Pupils of the local school played an active part in the opening ceremony and regularly visit the memorial site. Kyslyln, 2015.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

KYSYLYN: THE LIFE AND DEATH OF THE JEWISH COMMUNITY

Kysylyn is a village in the Zaturtsivska territorial community of the Volhyn region. In 2023 the village had about 280 residents. The first written record of the village dates back to the 15th century. Kysylyn was the ancestral home of the famous Kysel family. Jews were permitted to live in Kysylyn from the 16th century. At that time, representatives of the Polish nobility and agrarian magnates often invited Jews to move there to stimulate the development of trade and crafts. The residents of the town were mainly Poles, Ukrainians or Jews.

Kysylyn in the interwar period

Demographic structure and ethnic division of labour

In 1938 a total of 227 Ukrainians, 191 Jews and 115 Poles over the age of 21 lived in Kysylyn (according to the electoral register). However, the population, including children and young people under the age of 21, could have been much larger. An ethnic division of labour existed here, determined by historical and political factors: Jews were more involved in crafts and trade, Ukrainians and Poles in agriculture. All this was a consequence of the fact that Jews were not allowed to acquire agricultural land in the Russian Empire.

The standard of living of the Jews varied. Only those who had their own shops were relatively well off, as were doctors, of whom there were three in Kysylyn – two Jews (Mendel Katz and Abram Wernik) and one Pole (named Bronek). The existing div-

ision of labour in Kysylyn probably led to the emergence of stereotypes that a person's professional activity is determined by their ethnic origin. Such stereotypes were more characteristic of the Christian population and were virtually absent in the recorded memories of the Jews from Kysylyn, who, on the contrary, sought to acquire land.

Sociocultural and religious aspects of life

The way of life of the Ukrainians, Poles and Jews in Kysylyn was determined by religious traditions and practices. Their lives were centred around their places of worship. Kysylyn had one Orthodox church, one Catholic church, one synagogue and two more prayer houses ("shtiblakhs"). Sometimes religious differences became a source of domestic antisemitic beliefs among the Christian population. Religious differences probably played a significant role in choosing a spouse: while Ukrainian-Polish marriages were rare, but still happened, there is no mention of Ukrainian-Jewish marriages in the sources at all.

Political life in Kysylyn

The modernisation of social life inherent at that time did not bypass the Jewish community of Kysylyn, especially young people, among whom various political ideologies and, accordingly, party-political activity spread. The Zionist organisations Hehalutz and Dror operated here. There is also information about the activities of the Communist Party of Western Ukraine (KPZU) cell headed by a man named Konovalyuk in Kysylyn. The secret All-Union Leninist Young Communist League (Komso-mol) cell in Kysylyn was headed by Kostyantyn Bazyuk.

Educational institutions in Kysylyn

In the interwar period, the state school, which had seven year groups, was the only place where the ethnic communities in Kysylyn had the opportunity to interact. Teaching was con-

ducted in the Polish language. The Ukrainian language was taught only once a week from the 4th to the 7th grade. The head of the school was Jan Kowalski. Other teachers at the school included the Poles Zofia Siletska and Adam Siletsky and Anna Zusmanova, who was Jewish.

The school became a place where children from different ethnic groups would integrate into the titular nation, and where they became acquainted with and communicated with each other, creating friendships and social ties. They mainly communicated with each other in Ukrainian or Polish. While the Jews learnt Ukrainian at least at a conversational level, the majority of Ukrainians (both children and adults) could not communicate in Yiddish. However, friendships between children from different ethnic groups were mostly limited to the school environment and outdoor games. Therefore, the isolation of different ethnic communities from one another also extended to children to a certain extent.

In general, existing ethnic isolation, stereotypes and prejudices in no way led to any serious inter-ethnic conflicts during the interwar period. These stereotypes were fairly typical for most multi-ethnic communities in western Volhyn.

World War II

Under the first Soviet occupation (“The First Soviets”)

On 1 September 1939 Nazi Germany attacked Poland, triggering the start of World War II. According to the secret protocol to the Molotov-Ribbentrop Pact of 23 August 1939, most of the territories of western Volhyn, including Kysylyn, were to be ceded to the Soviet Union. After the annexation of western Volhyn by the Soviet Union, large-scale economic, political, social and cultural transformations began to take place there. For many, especially Jews, this meant a worsening of their financial situation and a radical change in their lifestyle. Entrepreneurs received an order to hand over their goods. However, this did not stop trade, but rather led to the flourishing of the black market. Pharmacies were subject to nationalisa-

tion, but their former owners were appointed as managers. The owner of a pharmacy in Kysylyn named Driker was appointed head of the pharmacy in Lokachi, and the Jewish owner of the pharmacy in Lokachi, Soborowski, was made head of the pharmacy in Kysylyn.

At the same time, the Soviet authorities began to distribute plots of land to Jews. With the arrival of the Soviet authorities, German colonists began to leave the territory near Kysylyn. They quickly sold off their property, which was quite often bought by local Jews in order to obtain farming tools for land cultivation.

Most of the peasants were forced to become part of the collective farm (kolkhoz), which, according to Ukrainian eyewitnesses, was created in 1940 in Kysylyn. Some local Ukrainians, Poles and Jews were also deported.

The Soviet authorities banned the activities of political parties of all spectrums, with the exception of the communists. As a result, Zionist political organisations ceased their activities in Kysylyn, but Ukrainian former members of the KPZU benefited from the arrival of the new authorities. For example, the head of the Komsomol branch, Kostyantyn Bazyuk, became the head of the collective farm. Eyewitnesses also refer to Soviet oppression in the religious sphere.

The beginning of the German-Soviet war and the dilemma of (non)evacuation

The beginning of the German-Soviet war on 22 June 1941 came as a real surprise to most Jews. Only a part of the population that was well-informed about the repressive nature of the Nazi regime attempted to evacuate at any cost. However, most of the Jews did not even have time to realise what was happening due to the rapid advance of the Wehrmacht. It seems that the Soviet authorities did not have time to take proper evacuation measures in the settlement. Many Jews did not want to go, because they held on to the belief about “good Germans” which was formed during the German occupation in 1918. Others believed that the Germans only persecuted communists.

Under the military occupation administration

The occupation of Kysylyn by the 6th Army of the Wehrmacht took place at the end of June 1941. During the first months of the occupation, this territory was under military administration. In July 1941, a local Ukrainian, Matvyi Bezsmertnyuk, was elected village chief in Kysylyn. Later (probably in 1942), he was replaced in this position by a man whom eyewitnesses call “Efrem Padlevsky” or “Podlesny”. The officers of the auxiliary police in Kysylyn were appointed on a voluntary basis and were promised an adequate financial reward. Among the local residents, there were only a few willing to serve in the police – Ivan Nizhankovskiy, Pylyp Herasymchuk, a young man named Roman and a public servant named Stukalo. It is thought that they were residents of the surrounding villages. In Kysylyn, there were not enough people willing to form an auxiliary police unit numbering 20 people. Therefore, most of the unit’s members were recruited in Horokhiv and Radekhiv. Among the officers were several members of the OUN (Organisation of Ukrainian Nationalists) units, originally from Galicia. The police headquarters was located in the buildings next to the ruins of the palace that once belonged to Andrzej Olizar.

One of the first steps aimed at discriminating against the Jewish population of Volhyn during the period of military rule was the ban on religious activity. A curfew was also introduced on the territory of Kysylyn – from 9 p.m. to 6 a.m. There is evidence that a separate, stricter curfew from 6 p.m. to 6 a.m. could have been implemented for Jews.

The first “operation” (“Aktion”) in Kysylyn took place on 19 August 1941. A total of 48 Jewish men were killed along with two local communist activists – the head of the collective farm, Kostyantyn Bazyuk, and its bookkeeper, Mykyta Kozachuk. The murder took place in the former Olizar Palace garden, near the office of the commander of the auxiliary police. The arrests were made by auxiliary police officers and the executions were carried out by an unidentified German unit.

Creation of the civil occupation administration

The town of Kysylyn was a part of the Oziutychi Rayon of the Gebiet Horokhiv (Gorochow) under the leadership of the SS Gebietskommissar, Standartenführer Ernst Herter, in the “Volhynia and Podolia Region” (Generalkommissariat Wolhynien und Podolien). The Horokhiv Kreisgebiet was divided into four districts (rayons) with centres in Horokhiv, Berestechko, Lokachi and Oziutychi. Kysylyn was subordinated to the Oziutychi Rayon administration, which was made up of local residents. The auxiliary police commander’s headquarters in Kysylyn was subordinated to the gendarmerie post located in the premises of the former Jewish pharmacy in the town.

Discrimination against Jews and the creation of a ghetto

Between the end of October and the beginning of November 1941, a number of ghettos were created in the rayon centres of the Gebiet Horokhiv. They appeared in Berestechko (probably at the end of October), Horokhiv (beginning of November), Lokachi (beginning of November) and Kysylyn (1 November). The Kysylyn ghetto was of a closed type – on the eve of its creation, the Jews were ordered to seal off the territory themselves with a wooden fence and barbed wire.

The word “Judenratchik” (“a person from the ‘Judenrat’ [Jewish Council]”) was used by the local population to refer to one Jew named Shepa who allegedly managed the process of fencing off the ghetto and was the only one who wore a special armband and was considered to be the leader of the ghetto prisoners. Neither Ukrainian nor Jewish narrators recall any other names of the Judenrat members in Kysylyn. Shepa was responsible for assigning Jews to work, as well as for determining the rules for day-to-day life inside the ghetto and implementing Nazi orders and restrictions.

Along with the local Jews, Jews from the surrounding settlements – Oziutychi, Kholopychi, Tverdnyi, Beresk and Yukhimivka – were escorted by police to the ghetto in Kysylyn

the day after its creation. The Germans used the ghetto prisoners as forced labour at a peat extraction site near the town; Jews from the ghetto were driven there almost every day guarded by the local police. The Germans created a sewing workshop and a hairdresser's and staffed them with Jewish prisoners of the ghetto. Women were also often assigned to agricultural work.

Due to the fact that there was not enough food in the ghetto, the Jews set up a system of trade exchanges with the local population. Despite the ban on leaving the ghetto without permission, Jewish and Ukrainian eyewitnesses recall that in most cases the control was not too strict. In particular, Jewish children often left the ghetto to put the cows of Ukrainian and Polish neighbours out for pasture in exchange for food.

Only in rare cases were Kysylyn Jews punished for violating official rules. In one particular case, the representative of the local Judenrat, the aforementioned Shepa, organised the supply of food to the ghetto from the Christian residents. As punishment for this, he and another Jew were taken to the Jewish cemetery and murdered.

Liquidation of the ghetto in Kysylyn

The liquidation of the ghetto in Kysylyn took place in the first half of September 1942, possibly on 9 September (despite the fact that 15 August is indicated in the files of the NDK (Soviet Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Atrocities Committed by the German Fascist Invaders). Three days before the mass shooting, the local auxiliary police surrounded the ghetto. The village chief organised a group of about 15 Ukrainian and Polish villagers to prepare a death pit near the Polish cemetery. Auxiliary police officers guarded the perimeter, and about 30 Germans carried out the shootings.

Jews were brought to the killing site by car in the early afternoon; they were forced to undress and climb into the pit, after which they were murdered. The shooting lasted about three

hours. About 500 prisoners of the Kysylyn ghetto died. A group of local male peasants were made to wait until the end of the “Aktion” and then to fill in the grave.

The survivors

According to the memoirs of Helen Perel (née Chaia Filler), during the siege of the ghetto the local police allowed some Jews to escape in exchange for bribes. This is how she managed to escape from the ghetto prior to the shooting. Sonya Scherer (née Eisen) also escaped, as did another 20 Jews.

The fugitives resorted to survival strategies that included appealing to Ukrainian, Polish and Czech neighbours for help in exchange for material reward, but in other cases with nothing to offer in return; hiding in bunkers dug in the surrounding forests; or concealing their true identity, in particular during the Ukrainian-Polish conflict.

The auxiliary police officers, German gendarmerie, village chiefs and foresters participated in the “hunt” for survivors. From 1943, Jews were under threat from UPA fighters, who used experienced Jewish craftsmen and doctors for labour, but killed other Jews. In 1944, they also killed Jewish craftsmen, whose labour they had exploited until then.

The survival rate in the region was extremely low. Only very few fugitives managed to survive the war. Their chances of survival were greatly reduced by the presence of auxiliary police and German gendarmerie officers.

Post-war life

Return home and the decision to emigrate

As a result of the Holocaust, the events of the Ukrainian-Polish conflict and the post-war population exchange, Kysylyn became an exclusively Ukrainian village. According to the estimations of the Soviet population registration authorities, as of 1 September 1944, only 594 Jews remained among the total population of 573,474 people in the entire Volhyn region.

Many of the Jews who had managed to survive left their towns after the war and headed through Poland, Germany, Austria and Italy to Canada, the USA, or later to Palestine. The politics of the Soviet Union would have also played a significant role in the decision of the surviving Jewish men and women to emigrate. In addition, Jewish survivors were very afraid of the UPA fighters, so they often did not want to return to Kysylyn, even for one day.

The memory of the Holocaust in Kysylyn

Unfortunately, there is no evidence that any of the German or local perpetrators were punished.

The events of the Holocaust became part of the extremely traumatic experience of the local community. Soviet policy in no way encouraged discussion of traumatic events or the formation of a proper culture of memory, which would have enabled people to at least partially “overcome” the burden of the past.

It was not until 1991 that a small monument was erected at the site where a group of men were killed on 19 August 1941 in the garden near the Olizar Palace ruins and the former auxiliary police buildings. Later, a cross was erected at this site.

The place of execution of about 500 children, women and men from the Kysylyn ghetto outside the town remained empty and became overgrown with weeds. In the late 1960s, the Soviet collective farm (kolkhoz) turned it into agricultural land. In the framework of the “Protecting Memory” project, a study of the history of the Holocaust was launched, financed by the German Federal Foreign Office. On 29 June 2015, a memorial to around 500 Jews of Kysylyn and the surrounding villages was opened in a field near Kysylyn.

From 2020 to the end of 2023, the project continued its work under the name “Connecting Memory”. Representatives of the local library as well as teachers and students from Kysylyn Grammar School were involved in the project. In 2023, the Kysylyn Museum was opened in the village. As part of the “Connecting Memory” project, at the end of 2023 a local initiative

received funds to renovate the fence around the grave of the murdered men in the village and an information plaque was installed there. In addition, this publication is intended to contribute to the understanding and preservation of local history.

About the author

Dr Petro Dolhanov has a PhD in History and is a researcher of the history of inter-ethnic relations on the territory of western Volhyn and eastern Galicia in interwar Poland and the social history of the Holocaust on the territory of the western Volhyn region. His research interests also include the politics of memory and memorialisation of the victims of Nazism in Ukraine. Petro Dolhanov is editor of the column “Podolannya mynulo” (“Overcoming the past”) on the website of the international scholarly journal “Ukraina Moderna”, and he is also a lecturer at Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education.

The author wishes to express his gratitude to the Ukrainian historians Andriy Usach and Mykhailo Tyaglyi and the local researcher Arthur Alyoshin for providing their expert advice and archival materials. The first draft of the text on the history of the Holocaust in Kysylyn was prepared by Mykhailo Tyaglyi and Ray Brandon. It was this version that became the basis for elaboration and deeper understanding of the topic.

About the project “Connecting Memory”

The “Connecting Memory” project was launched in 2020 with the mission of honouring and protecting sites of remembrance through the development of a network of local initiatives capable of independently and systematically reintroducing the memory of the history of the Holocaust and the Roma genocide into local commemorative culture. The project was implemented by the Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin) in partnership with the NGO “Ukrainian Centre for Holocaust Studies” (Kyiv) and the NGO “Insha Osvita” (Kyiv). It was financed by the German Federal Foreign Office.

This publication is part of the “Connecting Memory” project’s series of studies on the local history of the Holocaust conducted and published in 2022–2023, during Russia’s full-scale invasion of Ukraine. In times of war, such studies are even more important than at other times, in this case because Russian aggression is directed not only against the citizens of Ukraine, but also against Ukrainian history, culture and memory. It threatens to stop or destroy the important commemorative and research activities of many Ukrainian initiatives, historians, public organisations, local and national museums and archives.

History and memory should return to communities and not be confined to the narrow circles of historians. This publication is a contribution to the popularisation of local history, making it accessible to the local community and a wide range of interested persons. We hope that this study will later form the basis of materials for local history museums, information boards and published primary sources and contribute to the emergence of new publications.

For more on the “Connecting Memory” project, see:
<https://netzwerk-erinnerung.de/en/>

Науково-популярне видання

**КИСИЛИН:
життя та загибель
єврейської громади**

Автор
Петро Долганов

Науковий консультант
Андрій Усач

Наукова редакторка
д-р Світлана Бурмістр

Відповідальний редактор
Віталій Бобров

Літературна редакторка й коректорка українського тексту
Олена Пазюк

Переклад англійською
Анастасія Рьотіг

Літературна редакторка й коректорка англійського тексту
д-р Керолін Пірс (Dr Caroline Pearce)

Дизайн обкладинки
Софія Билим

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

В оформленні обкладинки використано
матеріали з розділу «Ілюстрації»

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

